

ΜΑΘΗΜΑ : Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου

ΔΙΔΑΣΚΩΝ : Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος

ΕΡΓΑΣΙΑ :

«ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: Καρανίκα Ηλιάννα

A.M: 1340200300174

Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών

Εξάμηνο Ι'

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Εισαγωγή

II. Θρησκευτική ελευθερία – Επικρατούσα θρησκεία

1. Ιστορική εξέλιξη

1.1 Από την αρχαιότητα έως το ισχύον Σύνταγμα.

2. Διεθνείς Συμβάσεις

3. Έννοια θρησκείας και θρησκευτικής ελευθερίας

3.1 Θρησκεία

3.2 «Γνωστή» θρησκεία

3.3 «Επικρατούσα» θρησκεία: «σύγχρονη» και «παραδοσιακή» ανάγνωση

3.4 Θρησκευτική ελευθερία – Ανεξιθρησκία

A) ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

i) θετική και αρνητική θρησκευτική ελευθερία

ii) μεταβολή ή αποβολή θρησκευτικών πεποιθήσεων

iii) δήλωση ή αποσιώπηση θρησκεύματος και επιμέρους εκφάνσεις

- Αναγραφή θρησκεύματος στις ταυτότητες
- Αναγραφή θρησκεύματος στα απολυτήρια

iv) δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς

v) θρησκευτική ισότητα – νομολογία

vi) δικαίωμα θρησκευτικής εκπαίδευσεως

α) δικαίωμα ανατροφής και μόρφωσης ανηλίκων

- Θρησκευτική εκπαίδευση – θρησκευτική αποστολή της παιδείας και Επικρατούσα θρησκεία

β) δικαίωμα συστάσεως και λειτουργίας θρησκευτικών εκπαιδευτηρίων

vii) απαγόρευση θρησκευτικού εξαναγκασμού

- Θρησκευτική ελευθερία και υποχρέωση δόσης όρκου – νομολογία: - Υπόθεση Δεσποτόπουλου

-Υπόθεση Αλεξανδρίδη

B) ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

i) το ακώλυτο της λατρείας

ii) ανέγερση ναών και ευκτηρίων οίκων

- Ίδρυση ναών –ευκτηρίων οίκων και θρησκευτική ισότητα

iii) προσηλυτισμός

α) έννοια

β)προσηλυτισμός και επικρατούσα θρησκεία- νομολογία

- Υπόθεση Κοκκινάκη

γ) νομοθετικά μέτρα κατά του προσηλυτισμού

4.Φορείς –Αποδέκτες θρησκευτικής ελευθερίας

5.Διαστάσεις θρησκευτικής ελευθερίας

5.1 Αμυντικό περιεχόμενο

5.2 Προστατευτικό περιεχόμενο

6. Γενική εφαρμογή θρησκευτικής ελευθερίας

6.1 Γενική σχέση –οριοθετήσεις

i) η ρήτρα των χρηστών ηθών

ii) η ρήτρα υπακοής στους νόμους

Αντιρρησίες συνείδησης

7. Περιορισμοί θρησκευτικής ελευθερίας

i) Ειδικές σχέσεις

ii) Απαγόρευση προσηλυτισμού

iii) Επιβολή όρκου

III. Συμπέρασμα

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚ : Αστικός Κώδικας

α.ν: αναγκαστικός νόμος

ΑΠ :Άρειος Πάγος

Αρμ.: «Αρμενόπουλος» (περιοδικό)

β.δ : βασιλικό διάταγμα

βλ. ανωτ.: βλέπε ανωτέρω

βλ. κατωτ.: βλέπε κατωτέρω

ΔιοικΕφΑθ: Διοικητικό Εφετείο Αθηνών

εδ.: εδάφιο

ΕΔΔΑ : Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΕΝ : «Εφημερίς Ελλήνων Νομικών» (περιοδικό)

ΕΣΔΑ :Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών της 4.11.1960.

Ελλ.Δικ. :«Ελληνική Δικαιοσύνη» (περιοδικό)

ΕφΑθ: Εφετείο Αθηνών

κ.ά: και άλλα

κ.ο.κ : και ούτω καθεξής

κ.τ.λ.: και τα λοιπά

ΚΠΔ: Κώδικας Ποινικής Δικονομίας

ΚΠολΔ: Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας

ν.: νόμος

ν.δ: νομοθετικό διάταγμα

ΝοΒ : «Νομικό Βήμα» (περιοδικό)

ν.π.δ.δ: νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου
Ο.Η.Ε :Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
Ολ.: Ολομέλεια
ό.π : όρα παραπάνω
παρ.: παράγραφος
π.δ: προεδρικό διάταγμα
Π.Κ :Ποινικός Κώδικας
ΠοινΧρ : «Ποινικά Χρονικά» (περιοδικό)
ΠολΠρ: Πολυμελές Πρωτοδικείο
π.χ : παραδείγματος χάριν
Σ: Σύνταγμα
ΣτΕ : Συμβούλιο της Επικρατείας
ΤοΣ : «Το Σύνταγμα» (περιοδικό)
ΥΚ: Υπαλληλικός Κώδικας (ν.2683/1999)
Υπερ.: «Υπεράσπιση» (περιοδικό)

I. Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία, επιχειρείται μια σκιαγράφηση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και των εκφάνσεών της , σε συνδυασμό πάντα με την παράλληλη ανάγνωση της έννοιας της «επικρατούσας θρησκείας» , όπως αυτή αναγνωρίζεται στο άρθρο 3 του Συντάγματος.

Η μελέτη λοιπόν γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 του ισχύοντος ελληνικού συντάγματος κινείται προς δύο κατευθύνσεις ,προς τις δύο δηλαδή μερικότερες ελευθερίες στις οποίες η θρησκευτική ελευθερία αναλύεται: α) στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 13 παρ.1) και β)στην ελευθερία της λατρείας (13 παρ.2) ,οι οποίες με τις επιμέρους συνιστώσες τους διαποτίζουν κάθε έκφανση της ζωής του ανθρώπου. Έτσι ορίζεται το περιεχόμενο του δικαιώματος που συμπληρώνεται από το άρθρο 2 παρ.1 καθώς το δικαίωμα αυτό συνιστά πτυχή της ανάπτυξης της προσωπικότητας και από το άρθρο 5 παρ.2 το οποίο απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Προηγείται όμως της παραπάνω ανάλυσης ,μια αναφορά στην ιστορική εξέλιξη της θρησκευτικής ελευθερίας η οποία καταδεικνύει τη δύναμη και τη σημασία της στο χώρο των θεμελιωδών δικαιωμάτων και μια στοιχειώδης επισκόπηση στο ρόλο που διαδραματίζει στη διεθνή κοινότητα.

Ακολουθεί μια προσπάθεια διασαφήνισης εννοιών με έντονο θρησκευτικό προσανατολισμό , όπως θρησκεία ,θρησκευτική ελευθερία ,θρησκευτική συνείδηση ,λατρεία κ.α ώστε να καταστεί ευχερέστερη η ανάλυσή τους ενώ κρίνεται σκόπιμη και η παράθεση νομολογίας ελληνικών και διεθνών δικαστηρίων που αποκαλύπτουν τον ενεργό ρόλο που παίζει η θρησκευτική ελευθερία στη ζωή του ατόμου. Η μελέτη αυτή ολοκληρώνεται με την καταγραφή των φορέων και των διαστάσεων του θεμελιώδους αυτού δικαιώματος αλλά και των οριοθετήσεων και περιορισμών άσκησης του.

I. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ- ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

1.1 Από την αρχαιότητα έως το ισχύον Σύνταγμα.

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί τη ρίζα των ατομικών ελευθεριών καθώς η υπεροχή του θείου έναντι του ανθρώπινου δικαίου είχε δημιουργήσει το πρώτο ισχυρό θεμέλιο για την αντίταξη ατομικών θρησκευτικών υποχρεώσεων στην κρατική εξουσία και στην απεριόριστη ισχύ της θέλησης του ηγεμόνα. Η διεκδίκησή της και στη συνέχεια η αναγνώρισή της αποτέλεσε τον προπομπό για την επικράτηση του μετέπειτα ονομαζόμενου φιλελεύθερου αλλοκεντρισμού ,για την κατοχύρωση του απαραβίαστου της ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου, της προστασίας της προσωπικότητάς του και της ελευθερίας των επιλογών του. Η θρησκεία προσφέροντας διέξοδο ,κάποιες φορές και απαντήσεις στις μεταφυσικές ανησυχίες του ατόμου αποτελούσε φυσικό δίκαιο, έναν ηθικό κώδικα συμπεριφοράς θείας εμπνεύσεως , ανώτερο από το θετό, τους νόμους ανθρώπινης προέλευσης . Από την αρχαιότητα ακόμη εμφανίζεται χαρακτηριστικά η σύγκρουση αυτή με κυριότερο εκπρόσωπό της την Αντιγόνη του Σοφοκλή στην ομώνυμη τραγωδία, η οποία αντιτάσσει στον Κρέοντα την υπεροχή του θρησκευτικού της καθήκοντος. Οργανωμένη αντίδραση στο δικαίωμα του ηγεμόνα να ορίζει τη θρησκεία των υπηκόων του (*cuius regio, eius religio*) λαμβάνει χώρα, όμως ,με την εμφάνιση του χριστιανισμού και τη διακήρυξη της ανεξιθρησκίας το 313 μ.Χ στο Μεδιολάνο από το Μ.Κωνσταντίνο μετά από εκατοντάδες διωγμούς χριστιανών υποκινουμένων από τον Διοκλητιανό. Αιώνες αργότερα (17^ο ,18^ο αι.) ο Διαφωτισμός προωθεί τις έννοιες της θρησκευτικής ελευθερίας και της ανεξιθρησκίας και τους

προσδίδει συγκεκριμένο περιεχόμενο, γεγονός που τελικά οδηγεί στη συνταγματική κατοχύρωσή τους το 18^ο αι. Στο άρθρο 16 του Bill of Rights της Virginia (1776) ορίζεται :όλοι οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να ασκούν ελεύθερα τα της θρησκείας τους σύμφωνα με τις επιταγές της συνείδησής τους.» Με την πρώτη (1791) τροποποίηση του Συντάγματος των ΗΠΑ διακηρύχθηκε ότι «το Κογκρέσο δε θα ψηφίσει νόμο που να ιδρύει θρησκεία του κράτους ή που να απαγορεύει την ελεύθερη λατρεία οποιασδήποτε θρησκείας.» Στη Γαλλία το άρθρο 10 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη ορίζεται ότι « κανείς δεν επιτρέπεται να ενοχλείται για τις δοξασίες του ,ακόμη και τις θρησκευτικές υπό τον όρο ότι η εκδήλωσή τους δε θα διαταράσσει τη δημόσια τάξη που κατοχυρώνει ο νόμος.» Συμπεραίνουμε ,λοιπόν, πως η θρησκευτική ελευθερία αποτέλεσε και αποτελεί τη λύδια λίθο για κάθε κοινωνία ακριβώς γιατί εμπεριέχει εξ ορισμού απόλυτες αξιώσεις οι οποίες προϋποθέτουν μια ελεύθερη κοινωνία.¹ Ύστερα από τις διακηρύξεις των Συνταγμάτων της Αμερικής και της Γαλλίας άνοιξε ο δρόμος για την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας σε όλα τα ευρωπαϊκά συντάγματα του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα.²

Αυτό συνέβη και στα ελληνικά συνταγματικά κείμενα, πάντοτε όμως σε συνάρτηση με τη διακήρυξη της θρησκείας της «Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας » ως «επικρατούσας θρησκείας ». Τα ελληνικά συντάγματα εξασφαλίζοντας αρχικά την ανεξιθρησκία και αργότερα κατοχυρώνοντας τη θρησκευτική ελευθερία ,διαπνέονταν από ένα έντονο θρησκευτικό στοιχείο . Αξίζει να σημειωθεί πως στα επαναστατικά συντάγματα προτάχθηκαν οι διατάξεις οι αφορώσες στις σχέσεις εκκλησίας κράτους για λόγους σεβασμού «προς τη θρησκεία των πατέρων μας εις

¹Όσοι αμφισβητούν αυτή τη δύναμη της θρησκείας και τη σημασία της για τη μετέπειτα αναγνώριση των ατομικών δικαιωμάτων λησμονούν ότι η ίδια η ίδρυση των ΗΠΑ άρχισε με τον πρώτο εποικισμό των 100 πουριτανών που έφτασαν το 1620 με το πλοίο «Mayflower» στην αμερικανική ακτή για να εξασφαλίσουν τη θρησκευτική τους ελευθερία.

² Τη θρησκευτική ελευθερία κατοχύρωσε στο άρθρο 14 το Σύνταγμα του Βελγίου (1831) το οποίο έλαβαν ως πρότυπο πολλά ευρωπαϊκά συντάγματα. Επίσης, άρθρα 4 γερμανικού συντάγματος ,67-70 δαν.συντ.,44 ιρλανδ.συντ.,16 ισπαν.συντ.,8,19 και 20 ιταλ.συντ.,6 ολλανδ.συντ.,41 πορτογ.συντ.

ην οφείλωμεν την εθνικήν ανεξαρτησίαν», ενώ αναγραφόταν στην αρχή όλων των ελληνικών συνταγμάτων (εκτός του συντάγματος του 1927) και η επίκληση «εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος .»³ Τα πρώτα συντάγματα της Επανάστασης ⁴ κάνουν λόγο για ανοχή πάσας άλλης θρησκείας και για ακώλυτη εκτέλεση των τελετών και ιεροπραγιών τους. Κατοχυρώνεται επομένως για πρώτη φορά η ελευθερία της λατρείας και διασφαλίζεται η ανεξιθρησκία. Το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827) προχωρά ένα βήμα παραπέρα ορίζοντας :Καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται την θρησκείαν του ελευθέρως ,και δια την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν. Η δε της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι η θρησκεία της Επικράτειας .» Το Ηγεμονικό Σύνταγμα (1832) προσδιορίζει περαιτέρω την έννοια «πάσα θρησκεία» ορίζοντας πως ο καθένας μπορεί να πρεσβεύει ακώλυτα «πάσα θρησκεία της οποίας οι τελετές γίνονται πασιφανώς και δημοσίως» πλησιάζοντας την έννοια της «γνωστής θρησκείας» που θέτει σήμερα ως προϋπόθεση προστασίας ο συντακτικός νομοθέτης. Κατά το άρθρο 1 των Σ.1844,1864 και 1911 «η επικρατούσα θρησκεία εν Ελλάδι είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας ,πάσα δε άλλη γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των νόμων ,απαγορευόμενου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσα θρησκείας .» Το Σύνταγμα του 1952 εμμένει στην ίδια διατύπωση ,αντικαθιστώντας τη λέξη ανεκτή με τη λέξη ελευθέρα. Σήμερα, το Σύνταγμα κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία στο άρθρο 13 ορίζοντας ότι : 1.«Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη .Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός .»2. «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη

³ Σγουρίτσας ,Συνταγματικόν Δίκαιον, τομ.Β' τεύχος Α' σελ.120.

⁴ Το Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822) όριζε :Η επικρατούσα θρησκεία εις την ελληνικήν επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας ,ανέχεται όμως η Διοίκηση της Ελλάδος πάσαν άλλην θρησκείαν ,και αι τελεται και ιεροπραγίαι εκάστης αυτών εκτελούνται ακωλύτως. Πανομοιότυπη και η ρύθμιση της του Σ.του Αστρους (1823).

λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων».Η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας συμπληρώνεται από το άρθρο 5 παρ.2 σύμφωνα με τα οποία όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους χωρίς διάκρισηθρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων...» ενώ στο άρθρο 16 παρ.2 ορίζεται ότι η παιδεία ...έχει σκοπό ...την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης .»Το άρθρο 3 αναφέρεται στις σχέσεις Εκκλησίας –Κράτους επαναλαμβάνοντας ότι «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Χριστού.»Η σημασία και η σπουδαιότητα των εν λόγω διατάξεων ενισχύεται από το ότι δεν μπορούν να ανασταλούν σε περίπτωση κατάστασης πολιορκίας (48 παρ.1)ενώ η παρ.1 του άρθρου 13 δεν υπόκειται σε αναθεώρηση.

Η κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας στο ισχύον Σύνταγμα είναι σχετικώς ατυχής .⁵ Ο συντακτικός νομοθέτης επέλεξε να ρυθμίσει ξεχωριστά, σε αντίθεση με τα προηγούμενα συντάγματα, τα των σχέσεων Εκκλησίας Κράτους από την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας παραγνωρίζοντας έτσι το στενό τους σύνδεσμο. Πέρα όμως από τις νομικοτεχνικές ατέλειες , το άρθρο 13 δεν ευθυγραμμίζεται με τις εξελίξεις ,σε διεθνές επίπεδο ,που κατοχυρώνουν την ελευθερία της συνειδήσεως εν γένει αλλά εμμένει στην κατοχύρωση της θρησκευτικής μόνο συνειδήσεως.

2. Διεθνείς συμβάσεις

Εκτός από τις σχετικές επιταγές που εμπεριέχονται στο ισχύον και τα προγενέστερα συντάγματα ,το σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας επιβάλλουν και διεθνείς συμβάσεις οι οποίες κατά το άρθρο 28 παρ.1 αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερέχουν των

⁵ Δαγτόγλου ,Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα ,τομ.Α' σελ.441

ελληνικών νόμων.⁶ Η ελευθερία της σκέψης της συνείδησης και της θρησκείας κατοχυρώνεται στο άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου(ΕΣΔΑ)του 1950 και στο πρώτο («πρόσθετο») Πρωτόκολλο (άρθρο 2 εδ.1).Η θρησκευτική ελευθερία εξαιρείται επίσης στην Οικουμενική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου της 10 Δεκέμβρη 1948 (άρθρα 2,18,21,26 και 29), για την υλοποίηση της οποίας καταρτίστηκε με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ της 25 Νοεμβρίου 1981 Διακήρυξη για την απάλειψη κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διακρίσεων εξ αιτίας των θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων. Εδώ πρέπει να αναφερθούν επίσης παλαιότερες διεθνείς συμβάσεις που περιέχουν διατάξεις για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας των θρησκευτικών μειονοτήτων. Τέτοιες είναι το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 22.1/3.2.1830 μεταξύ Μ. Βρετανίας ,Γαλλίας και Ρωσίας ,που αφορά στην προστασία των ρωμαιοκαθολικών ,η συνθήκη του Λονδίνου της 17/29.3.1864 μεταξύ Ελλάδας και Μ. Βρετανίας ,Γαλλίας ,Ρωσίας για την παραχώρηση των Ιονίων Νήσων ,η συνθήκη των Σεβρών της 28.7/10.8.1920, μεταξύ Ελλάδος και Μ. Βρετανίας ,Γαλλίας ,Ιταλίας και Ιαπωνίας για την προστασία των εθνικών μειονοτήτων που κυρώθηκε με το ν.δ της 29.9/30.10.1923 , ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών της 26 Ιουνίου 1945 (άρθρο 1παρ.3),η Σύμβαση της Ρώμης της 4.11.1950 για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών (άρθρα 4 και 9) και το πρόσθετο σε αυτήν Πρωτόκολλο του Παρισίου της 20.3.1952(άρθρο 2) που κυρώθηκαν με το ν.δ 2329/1953 και το ν.δ 53/1974 ,καθώς και η Τελική Πράξη της Διασκέψεως ασφαλείας και συνεργασίας στην Ευρώπη (Ελσίνκι ,1975).Αμέσως γίνεται αντιληπτό ότι η παρεχόμενη από τα διεθνή κείμενα προστασία είναι ευρύτερη από αυτήν που παρέχει το Σύνταγμά μας. Ωστόσο ερμηνεύοντας συστηματικά τις διατάξεις του Συντάγματος γίνεται αντιληπτό

⁶ Στο Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και στη Συνθήκη της Ρώμης ειδικά για τα θέματα θρησκευτικής ελευθερίας αναφέρεται η απόφαση Σ.τ.Ε 239/1966.Βλ. γι αυτήν Βέγλερη , Η σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το Σύνταγμα ,σελ.43

ότι αν και το άρθρο 13 παρ.1 αναγνωρίζει μόνο τη θρησκευτική συνείδηση ,δεν αφήνει ακατοχύρωτη την ελευθερία της συνείδησης εν γένει όπως άλλωστε προκύπτει από το άρθρο 2 παρ.1 το οποίο διακηρύσσει: «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας.»Το Σύνταγμα στην κατοχύρωση αυτή περιλαμβάνει και την προστασία της συνειδήσεως εν γένει που πρέπει να θεωρηθεί ως συστατικό στοιχείο της αξίας του ανθρώπου. Οι επιμέρους εκδηλώσεις της προστατεύονται με άλλες διατάξεις που κατοχυρώνουν π.χ το δικαίωμα ανάπτυξης της προσωπικότητας .

3. ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Οι έννοιες της θρησκείας και της θρησκευτικής ελευθερίας διαποτίζουν κάθε έκφανση της ζωής του ανθρώπου. Οι αντιλήψεις περί θείου και οι συνδεόμενες με αυτές μεταφυσικές και ηθικές παραστάσεις δεν αποτελούν απλή πεποίθηση αλλά θρησκευτική πεποίθηση ,δηλαδή με τη στενή έννοια της *fides sacra* .

3.1. Θρησκεία είναι σύνολο δοξασιών αναφερόμενων στην υπόσταση του θείου, στοιχείο που τη διακρίνει και από τις άλλες θεωρίες καιπίστεις π.χ. πολιτικές .Αποτελεί μια οργανωμένη θεωρία η οποία αναφέρεται στην καλή ανώτερη δύναμη, στο Θεό .Δεν αποτελούν επομένως θρησκεία με την προστατευόμενη στο Σύνταγμα έννοια ,θεωρίες καιπίστεις αναφερόμενες σε «κακές ανώτερες δυνάμεις» όπως πχ ο σατανισμός ,η μαύρη μαγεία κ.τ.λ. Η προέλευση της λέξης από το λατινικό *religio* που σημαίνει δεσμός καταδεικνύει αυτόν ακριβώς το σύνδεσμο του ανθρώπου με το θείο, την ψυχική του δέσμευση από αυτό.

3.2 . «Γνωστή» θρησκεία :Υπό νομική , συνταγματική έννοια ,θρησκεία είναι το σύνολο προσιτών δοξασιών ,χωρίς κρυφά δόγματα και λατρείες αναφερόμενων στην υπόσταση του θείου. Η πρώτη εμφάνιση του όρου αυτού στο Σύνταγμα του 1844 δημιούργησε αρκετές αμφισβητήσεις γύρω από το περιεχόμενό του και μερικοί προσπάθησαν να του προσδώσουν τη σημασία του

«αναγνωρισμένη». Η σύγκυση δεν ήταν τελείως αδικαιολόγητη γιατί έβρισκε έρεισμα και σε συνταγματικά ακόμη κείμενα που ταύτιζαν τις δύο έννοιες (άρθρο 2 του Συντάγματος του 1952). Τελικά επικράτησε η άποψη ότι θρησκεία γνωστή θεωρείται θρησκεία εκείνη που δεν έχει κρυφά δόγματα και μυστική λατρεία. Η νομική έννοια της θρησκείας, λοιπόν, είναι στενότερη καθώς κατοχυρώνει και προστατεύει την ελευθερία μόνο των γνωστών θρησκείων, δηλαδή τις φανερές θρησκείες, όσες είναι προσιτές σε όποιον θέλει να τις γνωρίσει με φανερά δόγματα και σκοπούς, με φανερή οργάνωση και τρόπους λατρείας. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως γνωστή θρησκεία δεν είναι η ευρέως διαδεδομένη στο κοινό ή στις αρχές ούτε εκείνη που έχει απόκρυφα δόγματα ή αόρατη οργανωτική δομή και ιεραρχία ή προϋποθέτει μύηση.⁷ Για το χαρακτηρισμό ενός δόγματος ή ενός θρησκευόμενου ως «γνωστού» δεν έχει σημασία αν είναι παλιό ή νέο, ούτε το αν και πόσο αποκλίνει η δογματική του διδασκαλία από άλλες ήδη «γνωστές» θρησκείες ή από την επικρατούσα, ούτε ο αριθμός των οπαδών του. Δεν ασκεί επίσης καμία επίδραση αν το συγκεκριμένο δόγμα διατηρεί εκκλησιαστικές αρχές ή αν οι λειτουργοί του δεν έχουν ιεροσύνη με την έννοια αυτού του όρου στην Ορθόδοξη Εκκλησία γιατί η κτήση αυτής της ιδιότητας κρίνεται με βάση τις διατάξεις του οικείου θρησκευτικού δικαίου.⁸ Γνωστή επομένως μπορεί να ναι και μια νέα θρησκεία, παρεκκλίνουσα από μια παλιά, με λίγους οπαδούς και χωρίς «κλήρο» χωρίς φυσικά να απαιτείται οποιαδήποτε έγκριση, συναίνεση ή άδεια αρχής ή εγγραφή σε ειδικό βιβλίο για απόκτηση προσωπικότητας. Κατά τεκμήριο κάθε

⁷ Α) Πρωτ. Αθ. 2060/1969 ΝοΒ(18)1970 σελ. 183 επ., κατά την οποία δε συνιστά γνωστή θρησκεία ο τεκτονισμός.

Β) ΣΤΕ 2139/1975 (Ολομ.) ΤοΣ 1976 σελ. 240. Οι προχειρισθέντες σε θρησκευτικούς λειτουργούς της εκκλησίας των διαμαρτυρομένων Αντιβεντιστών της Έβδομης Ημέρας πρέπει να διαγράφονται από την εφεδρεία των οπλιτών, δεδομένου ότι το δόγμα τους συνιστά θρησκεία γνωστή.

Γ) ΣΤΕ 2105/1975 (Ολομ.) Το δόγμα των μαρτύρων του Ιεχωβά συγκεντρώνει τις προϋποθέσεις της γνωστής θρησκείας.

Δ) Εφ. Αθ. 1190/1987, ΤοΣ 1987 σελ. 723 επ. Δεν είναι σύννομη η ίδρυση σωματείου Διεθνής Ένωση για τη συνειδητοποίηση του Κρίσνα, γιατί σκοπός του είναι η διδασκαλία και διάδοση θρησκείας μη γνωστής κατά την έννοια του Συντάγματος.

Ε) Έχει κριθεί ότι συνιστά γνωστή θρησκεία το δόγμα των Μεθοδιστών, ΣΤΕ 756/1952, 2274/1962

ΣΤ) Γνωστή θρησκεία αποτελεί και το δόγμα των Ευαγγελιστών ΣΤΕ 851/1961, όπως επίσης και το δόγμα της Εκκλησίας των Χριστιανών Αδελφών ΣΤΕ 2058/1957.

⁸ ΣΤΕ 2105-2106 και 2139/1975. Παλαιότερες απόψεις του ΣΤΕ βλ. στα Πορίσματα σελ. 69 και στο Ευρ. Νομολ. τομ. 2 σελ. 397 αριθ. 7-12.

θρησκεία είναι γνωστή , εκτός αν αποδεικνύεται από τις αρχές ο «κρυφός» της χαρακτήρας ή η αντίθεση της λατρείας της στη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη.⁹ Σκοπός του νομοθέτη ήταν να εξαιρέσει της συνταγματικής προστασίας τις διάφορες μυστικές εταιρίες που χωρίς να επιδιώκουν θρησκευτικούς σκοπούς θα μπορούσαν να εμφανιστούν ως θρησκείες για να εξασφαλίσουν τα προνόμια αυτής της ιδιότητας .¹⁰ Με την αναγνώριση από το Σύνταγμα όλων των «γνωστών» θρησκειών κατοχυρώνεται και η ισότητα των θρησκειών .Εξαιρείται δηλαδή η ίση μεταχείριση της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με όλες τις γνωστές θρησκείες.¹¹ Παράλληλα με την αναγνώριση της ισότητας των θρησκειών ο συντακτικός νομοθέτης ορίζει ότι οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της ,όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας(άρθρο 13 παρ.4 Σ).

3.3«Επικρατούσα θρησκεία»: «σύγχρονη» και «παραδοσιακή» ανάγνωση: Όπως έχει ήδη αναφερθεί ¹²,στα ελληνικά συντάγματα γινόταν πάντοτε αναφορά στην επικρατούσα θρησκεία χωρίς να σημειώνονται ιδιαίτερες αλλαγές ούτε στη διατύπωση αλλά ούτε και στην ουσία της έννοιας της .Για πρώτη φορά ρυθμίστηκε στη «Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» κι από τότε διατηρήθηκε σε όλα σχεδόν τα μετέπειτα συνταγματικά κείμενα. Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού(άρθρο 3 παρ.1εδ.α').Το γεγονός ότι η Ανατολική Ορθόδοξος του Χριστού Εκκλησία αναγνωρίζεται ως επικρατούσα έχει το χαρακτήρα απλής διαπιστώσεως ενός πραγματικού γεγονότος ,ότι δηλαδή η ορθόδοξος θρησκεία είναι η θρησκεία την οποία ακολουθεί η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού , χωρίς αυτό να συνεπάγεται και την αναγνώριση ανωτερότητάς της έναντι των λοιπών γνωστών και συνταγματικά προστατευόμενων

⁹ Η ΕΑ 1190/87 (ΤοΣ 1988 ,723)αντιστρέφει στην πραγματικότητα το τεκμήριο αυτό.

¹⁰ Τρωιανός Σ. Παραδόσεις Εκκλησιαστικού δικαίου, Αθήνα 1984 ,σελ.85.

¹¹ Ήδη από το Σ του 1952 , το Συμβούλιο της Επικρατείας μιλούσε για «πραγμάτων της εκ του Συντάγματος επιβαλλόμενης από θρησκευτικής απόψεως ισότητας.» και στήριζε σ αυτήν την επέκταση της απαλλαγής από την υποχρέωση στράτευσης και στους μοναχούς των άλλων γνωστών θρησκειών.(ΣΤΕ 1016/63)

¹² Ο.π σελ.3

θρησκείων.¹³ Η επικρατούσα θρησκεία λοιπόν ερμηνεύεται σήμερα συνήθως διαπιστωτικά ,δηλαδή ως θρησκεία της συντριπτικής πλειοψηφίας του λαού, ενώ συναφής ,και συνήθως αλληλένδετη ,είναι η αντιμετώπισή της ως τύποις «επίσημης» θρησκείας , που έχει απλώς τιμητική υπεροχή σε τελετές και τον πρώτο λόγο για τον καθορισμό των αργιών σύμφωνα με το εορτολόγιό της.¹⁴ Η ως άνω ανάγνωση του όρου «επικρατούσα θρησκεία» είχε προταθεί από τη θεωρία ήδη υπό το κράτος των πρώτων ελληνικών συνταγμάτων ,παρά τη σαφώς προνομιακότερη θέση που αυτά επιφύλασσαν σ'αυτήν. Πράγματι δεν είναι λίγοι οι συγγραφείς που ερμήνευαν από τότε με ιδιαίτερα φιλελεύθερο πρίσμα το status της Ορθόδοξης Εκκλησίας .Πρώτος ο Αδ. Κοραής παρατηρούσε με ιδιαίτερη οξυδέρκεια : « Τι σημαίνει το επικρατούσα; Αν λέγη ότι εις Ελλάδα ο αριθμός των Γραικών της Ανατολικής Εκκλησίας είναι υπέρτερος του αριθμού των άλλων χριστιανικών αιρέσεων ,τούτο είναι τόσον φανερόν ,ώστε δεν ήτο χρεία να φανερωθή διά του πολιτικού συντάγματος .Αν σημαίνη ότι έχει κράτος ,το κράτος είναι ή πνευματικόν ή κοσμικόν..άτοπον και να το συλλογισθή κανείς εις πολιτείαν ευνομούμενην...» Στο ίδιο μήκος κύματος και ένας άλλος ένας επιφανής εκφραστής του φιλελευθερισμού στη χώρα μας ,ο Π.Καλλιγιάς επεσήμαινε μεταξύ άλλων σε μια εξαιρετικά δομημένη αγόρευση του ενώπιον του Αρείου Πάγου¹⁵: «Είναι αληθές ότι αναγνωρίζεται επικρατούσα θρησκεία .Αλλά τοιαύτη διάκρισις είναι απλώς τιμητική (honoris causa).Η ισότητα δε συμβιβάζεται με προνόμια... Από την έποψιν του ορθού λόγου τοιούτος περιορισμός όχι μόνον είναι άδικος ,αλλά αδικεί και την επικρατούσαν Εκκλησίαν διότι αφαιρεί απ' αυτής τα μέσα του να έχη δίκαιον...ο ερήμην λέγων δικαιούται μόνος του ως ο αυτάρεσκος .» Αλλά και άλλοι βασικοί εκπρόσωποι της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου¹⁶ προσδιορίζουν με παρόμοια

¹³ ΔΕφΑΘ 2704/1987 (εισηγητής ο εφέτης Ζ.Χατζής)σύμφωνα με τον οποίο η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης εκκλησίας είναι η κρατούσα στην Ελλάδα , με την έννοια ότι είναι η θρησκεία της συντριπτικής πλειοψηφίας και όχι εκείνη που επικρατεί σε βάρος των άλλων θρησκειών.

¹⁴ Σωτηρέλης, Θρησκεία και εκπαίδευση ,κατά το Σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση :από τον κατηχισμό στην πολυφωνία σελ.97-98

¹⁵ Η δίκη του Ίωνα Κίγγ (11/23.4.1864), σε Νομικά μελέται ,σελ.468

¹⁶ Ν.Ι Σαρίπολος ,Θ.Φλογαίτης ,Πραγματεία τ.3σελ.283 επ. και Εγχειρίδιον Συνταγματικού Δικαίου σελ.440 επ. αντίστοιχα. «...η αγία του Χριστού Εκκλησία ουδεμίας εξαιρετικής προστασίας χρήζει παρά της πολιτειακής αρχής , ως προστατευόμενη υπό των αληθών και αγνών αυτής δογμάτων...η λέξη επικρατούσα απλώς σημαίνει ότι το ανατολικόν ορθόδοξον

ερμηνευτικά κριτήρια το συνταγματικό status της «επικρατούσας θρησκείας». Αξίζει όμως να σημειωθεί πως παρά τις απόψεις της θεωρίας περί ισότητας όλων των γνωστών θρησκειών και τυπικής και μόνο αναγνώρισης επικρατούσας θρησκείας δεν υπάρχει ομοιογένεια στην αντιμετώπιση των σχετικών ζητημάτων. Αυτό οφείλεται κατά βάση στο ότι η «σύγχρονη» «διαπιστωτική» ανάγνωση της επικρατούσας θρησκείας μάχεται της «παραδοσιακής» θεώρησης των προνομίων της επίσημης Εκκλησίας με αποτέλεσμα να μην αναγνωρίζεται η μοιραία μεγαλύτερη ή μικρότερη συρρίκνωση των έννομων συνεπειών της συνταγματικής διάταξης του άρθρου 3 και ορισμένες απόψεις, ιδίως για την ανάμειξη της εκκλησίας σε κρατικά θέματα, τη θρησκευτική εκπαίδευση, τη λατρεία των γνωστών θρησκειών και τον προσηλυτισμό, να φέρουν εμφανή τη σφραγίδα του παρελθόντος. Να εμφανίζονται δηλαδή είτε υπερβολικά άτολμες είτε θεολογικά φορτισμένες, είτε εν πάση περιπτώσει, αναντίστοιχες με τις επί της αρχής διακηρύξεις. Αποκαλυπτικό είναι το ότι η νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων¹⁷ φαίνεται να προσεγγίζει περισσότερο προς την «παραδοσιακή» θεωρητική εκδοχή της κρατούσας άποψης, καθώς διακρίνεται συνήθως από μια αντίληψη ιδιαιτέρως ευμενούς ή και προνομιακής αντιμετώπισης του ρόλου της «επικρατούσας θρησκείας». Υπάρχουν βέβαια και κάποιες εξαιρέσεις που φανερώνουν διαφορετική αντιμετώπιση, οι οποίες όμως μάλλον επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Το μόνο ζήτημα στο οποίο διαφοροποιείται η νομολογία του Αρείου Πάγου από την «παραδοσιακή» θεωρητική εκδοχή είναι η αναγνώριση της θρησκείας των μαρτύρων του Ιεχωβά ως «γνωστής» κατά το Σύνταγμα θρησκείας.¹⁸ Εν τούτοις, η νομολογία ορισμένων κατώτερων πολιτικών δικαστηρίων, χαρακτηρίζεται από μια έντονη προσπάθεια ανατροπής της πάγιας αυτής νομολογίας. Οι σχετικές αποφάσεις βρίθουν από θεολογικά μακροσκελή επιχειρήματα στοιχούνται ευθέως με τις

δόγμα εστί το υπό του μεγίστου μέρους των Ελλήνων πρεσβευόμενον, ότι τούτο χρή στοιχείν του Βασιλέα, ότι κατά τούτο αι εορταί της Πολιτείας ...» «Και η μεν αναγόρευσις επικρατούσας θρησκείας είναι μεν επιστημονικώς καταδικαστέα. Αλλά τυπική όλως ούσα ουδέν έχει το επιλήψιμον κατ'ουσίαν.»

¹⁷ ΑΠ 1107/1985, ΑΠ 421/1991, Πλημ.Τριτ. 74/2981. Ειρ. Πατρ. 261/1983, ΑΠ 997/1975, ΑΠ 1035/1975, ΑΠ 238/1979, ΑΠ 840/1986, ΑΠ 704/1988, ΑΠ 1304/1982

¹⁸ ΑΠ 1155/1978, ΑΠ 1304/1982 καθώς και ΑΠ 1038/1985

θέσεις της «παραδοσιακής» ιδεολογικής ερμηνείας ,κατ' επέκταση δε και της επίσημης Εκκλησίας .¹⁹Μοιάζουν έτσι περισσότερο με μαχητικές διακηρύξεις πίστεως και λιγότερο με νηφάλιους νομικούς συλλογισμούς .²⁰Στα διοικητικά δικαστήρια από την άλλη παρατηρείται μια διάθεση συμβιβαστική και ισορροπιστική ανάμεσα στις δύο τάσεις ενίοτε με οπισθοχωρήσεις προς τη μία ή την άλλη πλευρά.²¹ Το μόνο σίγουρο είναι πως το νέο Σύνταγμα δεν απομακρύνεται από το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας», αντίθετα μάλιστα το θεσμοθετεί με τη ρητή αναφορά του Καταστατικού Χάρτη.²² Με τα παραπάνω δεδομένα , δηλαδή με το διαφορετικό περιεχόμενο της έννοιας «επικρατούσα θρησκεία » στο νέο Σύνταγμα και την τάση για εξίσωση όλων των γνωστών θρησκειών ,οι παραδοσιακά στενοί δεσμοί Κράτους – Εκκλησίας έχουν γίνει πιο χαλαροί αμφοτεροβαρώς ,καθώς παρατηρείται μια κανονιστική αποδυνάμωση κάποιων «προνομίων» της Εκκλησίας ,με την μετάπτωσή τους από «συνταγματικές επιταγές», όπως τα θέλει η «παραδοσιακή» εκδοχή, σε απλώς ανεκτές νομοθετικές επιλογές.²³

3.4 ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ - ΑΝΕΞΙΘΡΗΣΚΙΑ: Ο όρος «θρησκευτική ελευθερία» είναι ένας καθολικός συνεκδοχικός όρος που καλύπτει κάθε μορφή ελευθερίας που αναφέρεται στη θρησκεία.²⁴ Στο Σύνταγμα δε γίνεται λόγος για «θρησκευτική ελευθερία». Αντίθετα, χρησιμοποιούνται διάφοροι άλλοι όροι, που δυσχερώς ερμηνεύονται ή καθίστανται κατανοητοί, όπως «ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως», «θρησκευτικές πεποιθήσεις» «γνωστή θρησκεία» ,«ακώλυτη λατρεία». Η ερμηνεία των παραπάνω εννοιών προσανατολίζεται προς τον σκοπό της κατοχυρώσεως της θρησκευτικής ελευθερίας μέσα στο όλο σύστημα των συνταγματικών διατάξεων εναρμονιζόμενη πάντα με τις διεθνείς συμβάσεις, που έχει υπογράψει η χώρα μας. Η θρησκευτική ελευθερία διακρίνεται από την ανεξιθρησκία. Ανεξιθρησκία είναι η ανοχή ,η αδιαφορία της Πολιτείας για τις

¹⁹ Σωτηρέλης ,Θρησκεία και εκπαίδευση ,από τον κατηχισμό στην πολυφωνία σελ.125

²⁰ ΠΠρΗρ 272/1984,ΠρΑθ.5148/1986,ΠΠρΙ 92/1987 και ΠΠρΗρ 87/1986

²¹ ΣτΕ 2105/1975,ΣτΕ 2106/1975,ΣτΕ 2139/1975,ΣτΕ 2484/1980,ΣτΕ 4260/1985,ΣτΕ 1747/1988,ΣτΕ 4260/1985,ΣτΕ 2111/1988,ΣτΕ 3601/1990,ΣτΕ 1354/1991.

²² Σ.Τρωιανός , εισήγηση :«Η ελληνική ιδιαιτερότητα, από τη Βυζαντινή συναλληλία στην επικρατούσα θρησκεία., Ακαδημία Θεολογικών σπουδών.

²³ Σωτηρέλης,ό.π.σελ.106

²⁴ Δαγτόγλου Π.Δ, ό.π σελ.443

θρησκείες που πρεσβεύουν οι πολίτες , η οποία τους δημιουργεί απλώς την πραγματική δυνατότητα λατρείας του θείου σύμφωνα με τις υπαγορεύσεις της συνείδησης τους. Αντίθετα , η θρησκευτική ελευθερία είναι ένα δικαίωμα με ευρύτερο και θετικότερο περιεχόμενο, που παρέχει αξίωση έναντι της Πολιτείας να διασφαλίζει την ανεμπόδιστη διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνείδησης .Συνδέεται άλλωστε άρρηκτα με το σεβασμό της ιδιωτικής ζωής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (2 παρ.1 Σ) καθώς και με την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (5 παρ.1 Σ). Θρησκευτική ελευθερία και ανεξιθρησκία διαφέρουν και ομοιάζουν κατά το ότι εκφράζουν η πρώτη την αντικειμενική και η δεύτερη την υποκειμενική πλευρά του ίδιου αντικειμένου. Θρησκευτική ελευθερία χωρίς ανεξιθρησκία δεν μπορεί να υπάρξει και το αντίστροφο.²⁵ Έτσι δημιουργείται δικαίωμα των πολιτών απέναντι στην Πολιτεία με διπλή αξίωση :αφενός μεν την αποχή από κάθε ενέργεια που θα παρεμπόδιζε την υλοποίησή του και αφετέρου τη λήψη κάθε πρόσφορου μέτρου για την εξασφάλιση της ασκήσεώς του .Το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας αναλύεται στην ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως και στην ελευθερία της λατρείας ,οι οποίες ανήκουν στο θετικό περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας ,στη νομική δυνατότητα δηλαδή του ατόμου να πιστεύει και να λατρεύει οποιοδήποτε δόγμα. Όπως κάθε άλλο ατομικό δικαίωμα ,έτσι και η θρησκευτική ελευθερία γνωρίζει περιορισμούς, φραγμούς ,στην άσκησή της, που καθιερώνονται από το ίδιο το Σύνταγμα οι οποίοι θα αναλυθούν παρακάτω.

A.ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Το Σύνταγμα πανηγυρικώς διακηρύσσει ότι «η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστος»(άρθρο 13παρ.1 εδ.α').Ως θρησκευτική συνείδηση νοείται η ενδιάθετη, μύχια πεποίθηση κάθε ανθρώπου σε σχέση με το θείο ,η οποία πεποίθηση μπορεί να έχει θετικό ή αρνητικό πρόσημο. Αποτελεί την εσωτερική πλευρά της θρησκευτικής ελευθερίας η οποία κι αυτή με τη σειρά της αναλύεται σε εσωτερική και εξωτερική. Η εσωτερική , η αθέατη ενδιάθετη πλευρά της θρησκευτικής

²⁵ Α.Γ Δημητρόπουλος ,Συνταγματικά δικαιώματα ,Αθήνα 2005 σελ.122

συνείδησης ,αφορά την πίστη του ανθρώπου σε οποιοδήποτε ή σε κανένα θρησκευτικό δόγμα. Η εσωτερική αυτή υπόσταση παραμένει ανέλεγκτη. Επομένως, θα περίπτευε η συνταγματική προστασία αν περιοριζόταν σε αυτήν τη μορφή. Η εξωτερική πλευρά αφορά στην εκδήλωση ή στη μη εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και θα εξετασθεί παρακάτω. Το ευρύτερο αυτό δικαίωμα αποτελείται από τα εξής μερικότερα:

- i) **Θετική και αρνητική θρησκευτική ελευθερία:** Το δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς οποιοδήποτε ή και κανένα θρήσκευμα(αθρησκία) ή και να μην πιστεύει στο Θεό (αθεΐα).Ως θρησκεία εννοούνται και οι αποκλίνουσες από αυτήν διδασκαλίες (αιρέσεις ,σχίσματα).²⁶
- ii) **Μεταβολή ή αποβολή θρησκευτικών πεποιθήσεων:** Το δικαίωμα του καθενός να μεταβάλλει οποτεδήποτε τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις χωρίς κανένα περιορισμό, ανεξαρτήτως μάλιστα κατευθύνσεως και συχνότητας ή και να αποβάλλει τελείως τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.
- iii) **Δήλωση ή αποσιώπηση θρησκεύματος και επιμέρους εκφάνσεις :**Το δικαίωμα του καθενός να εκδηλώνει και να διακηρύσσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις γραπτά ή προφορικά ,ατομικά ή ομαδικά. Συνταγματική βάση παραμένει η ειδική διάταξη του άρθρου 13 παρ.1και όχι η γενική διάταξη του άρθρου 14 παρ.1.Αυτονόητο είναι πως η άσκηση του δικαιώματος αυτού δεν μπορεί να γίνει κατά τρόπο που να συνιστά προσηλυτισμό.(βλ. πιο κάτω).Το κράτος όμως μπορεί να επιβάλλει περιορισμούς στην άσκηση αυτού του δικαιώματος, με απρόσωπο πάντα χαρακτήρα ,για λόγους δημοσίας τάξεως, όπως η απαγόρευση θρησκευτικής συγκεντρώσεως σε τόπο και χρόνο παρελάσεως με την ευκαιρία εθνικής εορτής ή σε κτίριο ετοιμόρροπο από σεισμούς ή κηρύγματος με megάφωνο σε κατοικημένη περιοχή τις ώρες της νυχτερινής ή μεσημεριανής ησυχίας κ.τ.λ.²⁷. Τα ειδικά προβλήματα που παρουσιάζουν οι θρησκευτικές συναθροίσεις και συγκεντρώσεις αντιμετωπίζονται κατά βάση με συνδυασμένη εφαρμογή των

²⁶ ΣτΕ 2105-2106/1975 καιπρωτότερα γνωμοδ.Εισαγ.Α.Π 14/1959 ,NoB 7(1959)

²⁷ Σ.Τρωιανος, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού δικαίου ,Αθήνα 1984 σελ.77

άρθρων 13 και 11 του Συντάγματος²⁸ με τη σαφή επιφύλαξη ότι φορείς αυτού του δικαιώματος είναι όχι μόνο οι Έλληνες αλλά και οι αλλοδαποί. Η εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων μπορεί να γίνει και εγγράφως ,και με τον τύπο, οπότε εφαρμόζεται η σχετική με αυτόν νομοθεσία.²⁹Γενικά παρατηρούμε πως μέσα στο θρησκευτικό χώρο , έχουν αναπτυχθεί θεσμοί και ασκούνται σύμφυτα συνταγματικά δικαιώματα (θρησκευτική ελευθερία, ελευθερία λατρείας κτλ).Μέσα στο θρησκευτικό χώρο ασκούνται επίσης διάφορα συνταγματικά δικαιώματα ,τα οποία λαμβάνουν έντονο θρησκευτικό περιεχόμενο, όπως π.χ. θρησκευτικά σωματεία , θρησκευτικές συναθροίσεις ,θρησκευτικός τύπος. Για την αντιμετώπιση των σχετικών ζητημάτων προκρίνεται η συνδυαστική εφαρμογή των αντίστοιχων συνταγματικών δικαιωμάτων με το άρθρο 13 λαμβάνοντας πάντοτε υπόψη τις ιδιαιτερότητες του θρησκευτικού χώρου και τις επιταγές της δημόσιας τάξης.

Το δικαίωμα της ελεύθερης εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων προστατεύεται και με αρνητική μορφή ,δηλαδή ως δικαίωμα του καθενός να μην αποκαλύπτει τις οιοσδήποτε θρησκευτικές του πεποιθήσεις , να τις αποσιωπά ή να δηλώνει την ανυπαρξία τους. Η υποχρέωση δηλώσεως θρησκευόμενου είναι θεμιτή μόνο για στατιστικούς σκοπούς³⁰ ,όταν γίνεται υπό συνθήκες που εγγυώνται την απρόσωπη και εμπιστευτική της μεταχείριση ή αν από αυτήν εξαρτώνται δικαιώματα και υποχρεώσεις ή παράγονται έννομες συνέπειες (π.χ. σύναψη θρησκευτικού γάμου, τύπος όρκου στην ανάληψη δημόσιας υπηρεσίας ή σε δικαστήριο.)Σ αυτές τις περιπτώσεις είναι εύλογο να γίνει δεκτό πως η μη αποδοχή ή η εγκατάλειψη των θρησκευτικών αυτών πεποιθήσεων δεν καλύπτεται από το δικαίωμα δηλώσεως ή αποσιωπήσεως .

²⁸ Βλ ειδικά για τις θρησκευτικές συναθροίσεις τη γνωμοδ.Ν.Σ.Κ 304/1977 ,Ολομ. , σύμφωνα με την οποία οι λατρευτικές εκδηλώσεις γύρω από το ναό ή σε προκαθορισμένους για το σκοπό αυτό τόπους δε θεωρούνται συναθροίσεις σε ανοιχτό χώρο. Για την έννοια της συναθροίσεως σε κλειστό χώρο γνωμ.Ν.Σ.Κ ,ατομ.Υπ.Δημ. Τάξεως 3/1976.

²⁹ Αρ.Μάνεση , Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη, ΤοΣ 3 ,1977

³⁰ Γενικά για το δικαίωμα αυτό βλ. Μαρίνο σελ.105 επ. και 107 επ.

- **ΑΝΑΓΡΑΦΗ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΟΣ ΣΤΙΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ:** Από τα παραπάνω προκύπτει πως δε συμβιβάζεται με το άρθρο 13 παρ.1 η υποχρεωτική δήλωση ή αναγραφή σε δημόσια έγγραφα (π.χ. στην ταυτότητα) της θρησκείας του ατόμου. Το ζήτημα αυτό οδήγησε επί χρόνια σε οξείες διενέξεις ανάμεσα στην εκκλησία και διάφορες θρησκευτικές οργανώσεις αφενός και του κράτους και ιδίως αθρησκευτικές ,λαϊκιστικές αντικληρικές ή αντιθρησκευτικές ομάδες αφετέρου .³¹Ο νομοθέτης ρητώς είχε καθορίσει ως υποχρεωτικό στοιχείο της ταυτότητας την αναγραφή του θρησκεύματος με το ν.δ 127/1969.Το 1986 με το ν.1599/1986³² εισήχθη η προαιρετική αναγραφή του θρησκεύματος στις ταυτότητες για να αντικατασταθεί και πάλι με την υποχρεωτική αναγραφή με το ν.1988/1991.³³Κατά το ν.2472/1997 για την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα απαιτείται η συγκατάθεση του προσώπου για τη συλλογή και επεξεργασία των λεγόμενων «ευαίσθητων δεδομένων» στα οποία συγκαταλέγονται και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις. Κατά την άποψη αυτή, η αναγραφή είναι προαιρετική καθόσον ο νεώτερος νόμος για την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα υπερισχύει της παλαιότερης ρύθμισης που επέβαλλε την υποχρεωτική αναγραφή. Η νέα ουσιαστική ρύθμιση της μη αναγραφής του θρησκεύματος στις ταυτότητες είναι αναμφισβήτητα συνταγματικώς επιτρεπτή.³⁴Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως περιλαμβάνει μεταξύ άλλων το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμά του. Συνεπώς , η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας σύμφωνα με τις διατάξεις του ν.δ

³¹ Βλ. τη συλλογή απόψεων στο περιοδικό Το Σύνταγμα 2000,801 επ.Αρ.Μάνεσης και άλλοι.

³² Ν.1599/1986 «Σχέσεις Κράτους Πολίτη ,καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας και άλλες διατάξεις .»Κατά το άρθρο 3 παρ.1 στοιχ.ιβ ,στα στοιχεία του δελτίου ταυτότητας περιλαμβάνεται και το θρήσκευμα ,το οποίο όμως καταχωρίζεται .όπως προβλέπει η παρ.2 του ίδιου άρθρου ,μόνο εφόσον ζητηθεί από τον ενδιαφερόμενο.

³³ Ν.1988/1991,Τροποποίηση διατάξεων του ν.1599/1986, «Σχέσεις κράτους πολίτη ,καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας και άλλες διατάξεις». Κατά τη νέα ρύθμιση ,το θρήσκευμα περιλαμβάνεται στα προς καταχώριση στοιχεία (άρθρο 3 παρ.1 στοιχ.ια.)Κατά το άρθρο 3 παρ.2 εδ.α' του ίδιου νόμου η καταχώριση του θρησκεύματος είναι πλέον υποχρεωτική.

³⁴ Τζ.Ηλιοπούλου –Στράγγα «Θρήσκευμα και ταυτότητες :Συνταγματικές όψεις», ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ ,Κυριακή 2 Σεπτεμβρίου 2001,σελ.16

127/1969 συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντάγματος και έρχεται σε αντίθεση με τις διατάξεις του ν.2472/1997.Επιπλέον και η τυχόν πρόβλεψη της δυνατότητας προαιρετικής αναγραφής έρχεται σε αντίθεση με τη θρησκευτική ισότητα η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 παρ.1 Σ καθώς παρέχει έδαφος ενδεχόμενων διακρίσεων δυσμενών ή ευμενών και ενέχει τον κίνδυνο προσβολής της θρησκευτικής ελευθερίας. Ο νομοθέτης είχε λοιπόν αναμφίβολα από το Σύνταγμα την ευχέρεια να αποφασίσει την κατάργηση της αναγραφής του θρησκειύματος χωρίς να δεσμεύεται προς τούτο από τη συνταγματικώς κατοχυρωμένη θρησκευτική ελευθερία. Περιορισμοί του νομοθέτη δύνανται να προκύπτουν μόνον από το Σύνταγμα και το διεθνές δίκαιο. Στην προκειμένη περίπτωση δεν υπήρχαν δεσμεύσεις ούτε από το Σύνταγμα ούτε από το διεθνές δίκαιο, οι οποίες να επιβάλλουν τη διατήρηση της μέχρι τότε ισχύουσας ρύθμισης. Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεμελιωθεί το Σύνταγμα ένα ατομικό δικαίωμα αναγραφής θρησκειύματος στις ταυτότητες. Ανήκει αποκλειστικά στην αρμοδιότητα της Πολιτείας να επιλέξει τα στοιχεία που θα αναγράφονται στις ταυτότητες υπό τους ανωτέρω αναφερθέντες περιορισμούς . Η νομολογία³⁵ συγκλίνει προς τις παραπάνω απόψεις(είτε αυτές εκφράζονται από τη μειοψηφία³⁶ είτε από την πλειοψηφία³⁷) και σε όλες σχεδόν τις αποφάσεις αναφέρει πως η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει μεταξύ άλλων το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμά του και πως η αναγραφή του θρησκειύματος στις ταυτότητες ,έστω και η προαιρετική πλήττει τη θρησκευτική ελευθερία και υποδαυλίζει τη θρησκευτική ισότητα.

- **ΑΝΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΟΣ ΣΤΑ ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΑ:**
Αξίζει να σημειωθεί πως η Αρχή Προστασίας Προσωπικών

³⁵ ΣΤΕ 2281/2001 (Ολομ.) ΤοΣ 2001,1026, ΣΤΕ 2284/2001, (ολομ.) ΤοΣ 2001 ,1048,ΣΤΕ 2285/2001 ,(Ολομ.) ΤοΣ 2001 ,1069,ΣΤΕ 2282/2001 (Ολομ.)ΤοΣ 2001,1092,, ΣΤΕ 2286/2001, (Ολομ.)ΤοΣ 2001,1093.

³⁶ ΣΤΕ 2279/2001, (Ολομ.)ΤοΣ 2001,1084.

³⁷ ΣΤΕ 2283/2001(Ολομ.)ΤοΣ 2001,1026

δεδομένων με την απόφασή της 77^A/2002 απηύθηνε σύσταση στον υπεύθυνο επεξεργασίας του ΥΠΕΠΘ να τροποποιήσει τις σχετικές με την αναγραφή του θρησκευόμενου στα απολυτήρια και στις δηλώσεις των γονέων για την απαλλαγή των παιδιών τους στο μάθημα των θρησκευτικών ,ρυθμίσεις. Το σκεπτικό της Αρχής είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό για την εμμονή στη διαφύλαξη προσωπικών «ευαίσθητων» δεδομένων και στην προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και γι αυτό κρίνεται σκόπιμη η παράθεσή του: « α) Η αναγραφή του θρησκευόμενου στους απολυτήριους τίτλους των μαθητών στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης προσβάλλει την αρχή της αναγκαιότητας. Διότι σκοπός της σχετικής επεξεργασίας είναι αποκλειστικά και μόνον η επίσημη βεβαίωση ότι ο κάτοχος του απολυτηρίου περάτωσε επιτυχώς τον αντίστοιχο εκπαιδευτικό κύκλο, επιτυγχάνοντας την σημειούμενη επίδοση (βαθμό) σε καθένα από τα μαθήματα του υποχρεωτικού προγράμματος διδασκαλίας. Ενόψει του σκοπού αυτού, η αναγραφή του θρησκευόμενου του μαθητή σε ξεχωριστό πεδίο επί του τίτλου - αλλά και η καταχώρισή του στο αντίστοιχο αρχείο που τηρεί το σχολείο (αρχείο τίτλων) - υπερβαίνει τον σκοπό της επεξεργασίας και, ως εκ τούτου, δεν είναι νόμιμη. Γιατί το θρησκευόμενο δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την επίδοση του μαθητή, ούτε με την διαγωγή του, που και αυτή βεβαιώνεται στον τίτλο. Πολύ περισσότερο που, στον τίτλο του απολυτηρίου σημειώνεται ο βαθμός που πήρε ο μαθητής στο μάθημα των θρησκευτικών (εάν το παρακολούθησε και εξετάσθηκε σε αυτό) και που, ο απολυτήριος τίτλος χρησιμοποιείται από τον κάτοχό του ως τυπικό προσόν για ποικίλες χρήσεις εκτός σχολείου (π.χ. για συμμετοχή σε εξετάσεις και διαγωνισμούς, και για εξεύρεση εργασίας). Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η αναγραφή του θρησκευόμενου στο απολυτήριο - όπως άλλωστε και η μη συμπλήρωση του σχετικού πεδίου εάν υπάρχει - θα μπορούσε επιπλέον να εκθέσει τον κάτοχο του απολυτηρίου σε διακρίσεις με βάση τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, ενδεχόμενο το οποίο, σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου 13 του

Συντάγματος, η έννομη τάξη καλείται πάση θυσία να αποτρέψει. Το συμπέρασμα που προκύπτει από τα ανωτέρω είναι ότι τόσο ως προαιρετική, όσο και πολύ περισσότερο ως υποχρεωτική, η αναγραφή του θρησκειύματος στους απολυτήριους τίτλους σπουδών δεν είναι νόμιμη, διότι αντιβαίνει προς την θεμελιώδη αρχή της αναγκαιότητας της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα (άρθρο 4 § 1 β' ν. 2472/1997). Το σχετικό πεδίο (ένδειξη) θα πρέπει συνεπώς να διαγραφεί. β) Το αυτό συμβαίνει και με την υποχρεωτική δήλωση του θρησκειύματος που προβλέπεται ως αναγκαία προϋπόθεση για την απαλλαγή μαθητή από τα θρησκευτικά. Διότι τούτο, αφενός μεν θα αντέβαινε προς την αρνητική θρησκευτική ελευθερία τόσο των ενδιαφερόμενων μαθητών όσο και των γονέων και κηδεμόνων τους, αφετέρου θα προσέκρουσε προς το ειδικότερο δικαίωμα των γονέων «όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν [των παιδιών τους], συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις» (άρθρο 2 Πρώτου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ). Πράγματι, όμως παγίως ερμηνεύεται από τα δικαιοδοτικά όργανα του Στρασβούργου, το δικαίωμα αυτό αναφέρεται και στις γενικότερες κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις τις οποίες, πέραν των αμιγώς θρησκευτικών, οι γονείς ενδεχομένως ακολουθούν και, βάσει των οποίων, επιθυμούν να διαπαιδαγωγήσουν τα παιδιά τους. Δεν είναι συνεπώς απαραίτητο να είναι άθεοι, ετερόδοξοι ή ετερόθρησκοι, για να ζητήσουν την απαλλαγή των παιδιών τους από το μάθημα των θρησκευτικών.»

iv) **Δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς**³⁸: Η σύσταση ,λειτουργία κ.τ.λ. των θρησκευτικών σωματείων διέπεται γενικά από την ισχύουσα για τα σωματεία νομοθεσία(π.χ. οι διατάξεις των άρθρων 78 Α.Κ), ενώ ειδικά ορίζονται τα της συστάσεως των ν.π.δ.δ (Εκκλησία της Ελλάδος και οι οργανωτικές μονάδες της Ορθόδοξης Εκκλησίας ,Ισραηλιτικές Κοινότητες ,Μουσουλμανικές

³⁸ Αντίθετα Π.Δ Δαγτόγλου ο οποίος υποστηρίζει πως το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι αποτελεί έκφραση της ελευθερίας ασκήσεως θρησκείας. Ατομικά Δικαιώματα ,τομ.Α' ,2005 σελ.463.

Κοινότητες).³⁹ Εποπτεύουσα αρχή θεωρείται ο οικείος Νομάρχης ,αν η δραστηριότητα του σωματείου δεν ξεπερνά τα όρια του νόμου (άρθρο 25 παρ.10 του β.δ. 864/1960, δηλαδή του Οργανισμού του Υπουργείου Εσωτερικών),αλλιώς το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων ως καθ' ύλην αρμόδιο (άρθρο 29 του ν.281/1914,δεν αποκλείεται συναρμοδιότητα του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας ,αν οι σκοποί του σωματείου περιλαμβάνουν και έργα φιλανθρωπικά κ.ο.κ)Για τον οικονομικό τους έλεγχο εφαρμόζεται το άρθρο 1 παρ.3 του ν.2241/1952.Αναγκαίο συμπλήρωμα της δυνατότητας συστάσεως θρησκευτικών κοινοτήτων αποτελεί και η αναγνώριση του δικαιώματος διοικήσεώς τους σύμφωνα με τους κανόνες δικαίου του οικείου θρησκευάτος ή δόγματος, γιατί χωρίς αυτό το δικαίωμα «αυτοδιοικήσεως»⁴⁰ που σημειωτέον καλύπτει όχι μόνο την κοινότητα ως σύνολο αλλά και τις βασικές σύμφωνα με το δίκαιο της διοικητικές υποδιαιρέσεις ,παραμένει ανενεργό το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας.⁴¹Το δικαίωμα αυτοδιοικήσεως έχουν όμως οι θρησκείες ανεξάρτητα από την απόκτηση ή μη νομικής προσωπικότητας .Κανόνες ιερού ή κανονικού δικαίου που διέπουν ενδεχομένως μια ορισμένη θρησκεία π.χ. το κανονικό δίκαιο της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας ,είναι μέρος της αυτοδιοικήσεώς της ,αλλά έχουν ισχύ εσωτερική και δε δεσμεύουν τα ελληνικά δικαστήρια. Τα επιχειρήματα που προβάλλονται υπέρ της αντίθετης άποψης (κυρίως στην περίπτωση του κανονικού δικαίου της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας)δεν πείθουν.⁴²Η επίκληση του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου του 1830⁴³ σχετικά με τους κατοίκους της Ελλάδας καθολικού δόγματος στερείται σημασίας καθώς δεν έχει κυρωθεί από την Ελλάδα όπως απαιτεί το άρθρο 28 παρ.1 του Συντάγματος. Αλλά και το επιχείρημα ότι εδώ έχουμε

³⁹ Ι.Μ.Κονιδάρης, Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Αθήνα 2000,σελ.50.

⁴⁰ Σ.Τρωιανός ,ό.π σελ.78

⁴¹ Σ.Τρωιανό , «Η νομική υπόσταση της Λατινικής Αρχιεπισκοπής των εν Αθήναις Καθολικών»,ΝοΒ 31(1983),σελ.485 επ.

⁴² Π.Δ.Δαγτόγλου,ό.π.σελ.463-464

⁴³ Λ.Σαλάχας ,Η νομική θέση της Καθολικής Εκκλησίας εν τη ελληνική επικράτεια,1974 σελ.160 επ.

«σιωπηρή παραπομπή του Συντάγματος στις διατάξεις αλλότριας έννομης τάξης ,δηλαδή στο ρωμαιοκαθολικό κανονικό δίκαιο.»⁴⁴, δε βρίσκει κανένα έρεισμα στο Σύνταγμα. Όπου ο νομοθέτης θέλησε όπως π.χ. στις περιπτώσεις των ισραηλιτών και των μουσουλμάνων της Ελλάδας ,αναγνώρισε ρητά την εφαρμογή του εκάστοτε ιερού δικαίου.⁴⁵Κυρίως για την «επικρατούσα θρησκεία», η κρατική σύμπραξη στην αυτοδιοίκηση των θρησκειών αποτελεί ένα συνδυασμό χορήγησης προνομίων και ασκήσεως ελέγχου, όπως άλλωστε προβλέπεται και στα άρθρα 3 και 105 του Συντάγματος. Ο ίδιος μάλιστα ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος είναι νόμος του Κράτους (ν.590/1977),όπως ορίζει το ίδιο το Σύνταγμα (72παρ.1).Σε αυτόν προβλέπεται συγκεκριμένα (άρθρο 35 του Καταστατικού Χάρτη) μεταξύ άλλων ότι συμμετέχουν εκπρόσωποι του κράτους στη σύνθεση εκκλησιαστικών συλλογικών οργάνων ,ότι στην εκλογή των εκκλησιαστικών οργάνων συμπράττει το κράτος.⁴⁶Αντισυνταγματική ήταν όμως η ανάληψη από το κράτος μέρους της διοικήσεως της Εκκλησίας με το ν.1700/1987⁴⁷

ν) Θρησκευτική ισότητα -νομολογία: Το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας συνίσταται στη μη άνιση μεταχείριση ατόμων ή ομάδων με θρησκευτικά κριτήρια. Όπως ορίζει ο συντακτικός νομοθέτης στο άρθρο 13 παρ.1 εδ.β', εξειδικεύοντας τη γενική αρχή της ισότητας του άρθρου 4 Σ, : «η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.» Επίσης ,το άρθρο 5 παρ.2 εδ.α' αναφέρει :«Όλοι όσοι βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής ,της τιμής και της ελευθερίας ,χωρίς διάκριση ..θρησκευτικών πεποιθήσεων...» Καθίσταται επομένως ευχερής η διάγνωση της άρρηκτης σύνδεσης θρησκευτικής ελευθερίας και θρησκευτικής ισότητας καθώς η

⁴⁴ Σ.Τρωιανός,ό.π.σελ.78-79.

⁴⁵ Π.Δ Δαγτόγλου,ό.π σελ.464

⁴⁶ Π.χ διορισμός μητροπολίτη με προεδρικό διάταγμα ύστερα από απλό έλεγχο νομιμότητας.(άρθρο 28 παρ.2 του Καταστατικού Χάρτη.)

⁴⁷ «Ρύθμιση θεμάτων εκκλησιαστικής παρουσίας» (Α'61)

πρώτη θα παρέμενε αναποτελεσματική χωρίς την κατοχύρωση της δεύτερης. Θρησκευτική ελευθερία και θρησκευτική ισότητα αποτελούν τα μητρικά θεμελιώδη δικαιώματα του θρησκευτικού χώρου ,από τα οποία πηγάζουν τα μερικότερα θρησκευτικά δικαιώματα.⁴⁸ Σύμφωνα λοιπόν με τις προαναφερθείσες διατάξεις σε συνδυασμό και με τις διεθνείς διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου ,η θρησκεία δεν μπορεί να αποτελεί κριτήριο διαφοροποίησης κατά την αναγνώριση ,παραχώρηση ,στέρηση ή περιορισμό δικαιωμάτων.⁴⁹ Η Πολιτεία οφείλει να αντιμετωπίζει σε θρησκευτικά θέματα όλους άτομα ή ομάδες ,με απόλυτα ομοιόμορφο τρόπο ,απέχοντας από οποιασδήποτε μορφής άνιση , είτε ευνοϊκή είτε δυσμενής μεταχείριση. Εξαιρέσεις επιτρέπονται μόνο, αν και στο μέτρο που επιβάλλονται από το περιεχόμενο του δικαιώματος. Πρωταρχική σημασία έχει το δικαίωμα αυτό στον τρόπο καταλήψεως των δημόσιων θέσεων και αξιωμάτων ,με την έννοια ότι θα πρέπει να εξασφαλίζεται η πρόσβαση σε αυτά ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του καθενός .Αντίθετη στο δικαίωμα αυτό είναι η πρακτική διορισμού μόνο οπαδών της επικρατούσας θρησκείας στα σώματα ασφαλείας και μόνο ορθόδοξων εκπαιδευτικών στη δημόσια εκπαίδευση. Εξαίρεση θα έπρεπε να αποτελούν μόνο οι θέσεις που συνδέονται στενά με ορισμένο θρήσκευμα. Τέτοιες θέσεις είναι σύμφωνα με τη νομολογία του ΣΤΕ⁵⁰ ,οι θέσεις των λειτουργών της στοιχειώδους εκπαίδευσης γιατί στα καθήκοντά τους ανήκει η διδασκαλία όλων των μαθημάτων, άρα και των θρησκευτικών. Το διοικητικό Εφετείο Αθήνας⁵¹ , έκρινε ότι δεν αντίκειται στο Σύνταγμα ο αποκλεισμός του διορισμού δασκάλων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που είναι άθεοι ή αλλόθρησκοι. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις αποτελούν κοινό αντικειμενικό στοιχείο του ατομικού

⁴⁸ Α.Γ Δημητρόπουλος ό.π,σελ.122-123.

⁴⁹ ΣΤΕ 260/1948,814-815 και 853/1949.Ιδιαίτερη σημαντική είναι η απόφαση 4045/1983που έκρινε αντισυνταγματικές τις διατάξεις του ν.1256/1982 ,με τις οποίες εισάγεται κώλυμα για τους εφημέριους της Εκκλησίας της Ελλάδος να διατηρήσουν παράλληλα και τη θέση του εκπαιδευτικού λειτουργού που τυχόν κατέχουν συγχρόνως .

⁵⁰ ΣΤΕ 1417/1949 Α.Ε.Κ.Δ 5 (1950)

⁵¹ Διοικ.Εφ.Αθ.299/1988 ,Διοικ.Δίκη 1989 ,σελ.83,υπόθεση άθεου/αλλόθρησκου δασκάλου.

δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας του δασκάλου και του παρεχόμενου από αυτόν έργου για το οποίο επιδιώκεται ο διορισμός του. Υπάρχει επομένως αιτιώδης συνάφεια που επιβάλλει τον περιορισμό του δικαιώματος. Παρατηρούμε λοιπόν πως παρά τη διακήρυξη του άρθρου 13 ,υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες η αρχή της θρησκευτικής ισότητας κάμπτεται. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η Διοίκηση έχει υποχρέωση να εφαρμόζει αυτές τις εξαιρέσεις με όσο γίνεται μεγαλύτερη φειδώ και προσοχή. Έτσι ,αν ο ετερόδοξος ή αλλόθρησκος δάσκαλος τοποθετηθεί σε πολυθέσιο σχολείο ,μπορεί το μάθημα των θρησκευτικών να διδάσκεται από άλλον ,ορθόδοξο συνάδελφό του. Ανάλογες σκέψεις μπορεί να γίνουν και για την ακολουθούμενη πάγια τακτική να γίνονται δεκτοί στα σώματα ασφαλείας⁵² μόνο οι οπαδοί της επικρατούσας θρησκείας .⁵³Επίσης , όπως έκρινε το ΣΤΕ , αντίκειται στη συνταγματική αρχή της ισότητας και στην περί ανεξιθρησκίας διάταξη του άρθρου 13 του Συντάγματος, άρνηση διορισμού φιλολόγου στη μέση εκπαίδευση για το λόγο ότι είναι μάρτυρας του Ιεχωβά.⁵⁴Και αυτό γιατί μεταξύ των θρησκευτικών πεποιθήσεων της φιλολόγου και του παρεχόμενου από αυτήν έργο δεν υπάρχει αιτιώδης συνάφεια. Επιπλέον, είναι αντισυνταγματική η απαγόρευση σε μη ορθόδοξο χριστιανό να σπουδάσει ορθόδοξη θεολογία ,δικαίωμα που προκύπτει από το γενικότερο δικαίωμα θρησκευτικής πληροφόρησης και εκπαιδύσεως (βλ.κατωτ.)Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν αποτελούν προϋπόθεση θρησκευτικών σπουδών συγκεκριμένης κατεύθυνσης.⁵⁵Η επιχειρηματολογία της απόφασης αυτής προβάλλει emphaticά τη θρησκευτική ελευθερία και ισότητα (και τη συνακόλουθη απαγόρευση διακρίσεων ως προς την απόλαυση των δικαιωμάτων ,μεταξύ των οποίων και του κοινωνικού δικαιώματος της παιδείας) αρνούμενη κατ' ουσίαν ,εμμέσως πλην σαφώς την ερμηνευτική προτεραιότητα της

⁵² Βλ.Πρακτικό Επεξεργασίας Διαταγμάτων 409/1977 ΤοΣ 1977 σελ.475 επ.

⁵³ Σ.Τρωιανός ,Εκκλησιαστικό Δίκαιο,1984 σελ.79, Π.Δ Δαγτόγλου Ατομικά δικαιώματα τομ.Α' ,2005,σελ.451.

⁵⁴ ΣΤΕ 3533/1986 (Τμ.Γ') ΤοΣ 1987,126 (υπόθεση χιλιάστριας φιλολόγου.)

⁵⁵ ΣΤΕ (Τμ.Γ')194/1987 ΕΛΔικ1987 σελ.1476 (υπόθεση άθεου φοιτητή)

«επικρατούσας θρησκείας». Το ίδιο αποφάνθηκε το Διοικητικό Εφετείο Αθηνών και στην υπόθεση της καθολικής νηπιαγωγού η οποία αναφέρει πως η άρνηση διορισμού καθολικής νηπιαγωγού δεν είναι νόμιμη εφόσον στην προσχολική παιδεία δεν επιβάλλεται θρησκευτική αγωγή. Μεταξύ της θρησκευτικής ελευθερίας της νηπιαγωγού και του παρεχόμενου από αυτήν έργο δεν υπάρχει αιτιώδης συνάφεια και επομένως δεν είναι επιτρεπτός ο περιορισμός του δικαιώματός της.⁵⁶ Γενικά στην εφαρμογή των συνταγματικών ορισμών για τη θρησκευτική ελευθερία πρέπει με κάθε τρόπο να αποφεύγεται τόσο η εισαγωγή εξαιρέσεων ,που διασπούν το ενιαίο της ρυθμίσεως ,όσο και η διεύρυνσή τους ,εκεί που δεν είναι απόλυτα αναγκαίο. ⁵⁷Ειδική περίπτωση συμμορφώσεως με την αρχή της θρησκευτικής ισότητας αποτελεί η υποχρέωση των Δήμων και Κοινοτήτων να μην εισάγουν διακρίσεις με θρησκευτικά κριτήρια στις κανονιστικές τους αποφάσεις για τον καθορισμό τμημάτων ή ζωνών ταφής στα νεκροταφεία προκειμένου για υλον ενταφιασμό αλλοθρήσκων ή ετερόδοξων.⁵⁸

Στην προβληματική της θρησκευτικής ισότητας εντάσσονται και οι προϋποθέσεις για την ανάδειξη στο αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας. Πλέον το Σύνταγμά μας δεν απαιτεί ρητά να είναι ο ΠτΔ χριστιανός ορθόδοξος. Παρέμεινε όμως ο όρκος «στο όνομα της αγίας και ομοουσίου και αδιαιρέτου Τριάδος.»(άρθρο 33παρ.2).Ερωτάται λοιπόν αν ο ΠτΔ μπορεί να είναι μόνο χριστιανός ή όχι. Δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις έχουν υποστηριχθεί στη θεωρία. Από τη μία υποστηρίζεται η άποψη ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να γίνει μόνο χριστιανός (αν και όχι κατ'ανάγκην ορθόδοξος)⁵⁹, όπως έμμεσα συνάγεται από τον όρκο του. Δεδομένου δε ότι όλες οι διατάξεις του συντάγματος έχουν την ίδια τυπική ισχύ

⁵⁶ Διοικ.Εφ.Αθ.2702/1987 ΝοΒ 1988 σελ.821 επ. (υπόθεση καθολικής νηπιαγωγού)

⁵⁷ Σ.Τρωιανός ,ό.π.σελ.79-80

⁵⁸ ΣτΕ 3449/1974,τμ.Γ'

⁵⁹ Π.Δ Δαγτόγλου,ό.π ,σελ.452 ,όπου αναφέρει: Αρκεί η πίστη στο τριαδικό δόγμα ,την οποία συμμερίζεται όμως και η ρωμαιοκαθολική και οι περισσότερες διαμαρτυρούμενες εκκλησίες.

,δεν είναι νοητό να υποχωρήσει ⁶⁰η μία μπροστά στην άλλη όπως υποστηρίζεται από άλλη μερίδα της θεωρίας. Σύμφωνα με την τελευταία ⁶¹, από τη στιγμή που στο άρθρο 31 Σ δεν αναφέρεται ανάμεσα στα άλλα προσόντα του Ανώτατου άρχοντα και η ιδιότητα του χριστιανού ορθοδόξου δεν μπορεί να απαιτείται μια τέτοια ιδιότητα η οποία στηρίζεται στην έμμεση συναγωγή της από τον όρκο. Χωρίς αμφιβολία ο συντακτικός νομοθέτης διατύπωσε τον όρκο με βάση τις περιπτώσεις που αποτελούν τον κανόνα ,μη λαμβάνοντας υπόψη τις όχι πιθανές ,αλλά πάντως δυνατές εξαιρέσεις .Αλλά κι αν υποθέσουμε ότι ο συντακτικός νομοθέτης πραγματικά θέλησε με τη διατύπωση του άρθρου 33 να καθιερώσει την υποχρεωτική προέλευση του ΠτΔ από τους οπαδούς της επικρατούσας θρησκείας ,η διάταξη αυτή θα ερχόταν σε σύγκρουση με τα άρθρα 4 και 13 παρ.1 και επομένως θα υποχωρούσε μπροστά τους.

vi) Το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης:

α)δικαίωμα ανατροφής και μόρφωσης ανηλίκων: Το δικαίωμα επιλογής θρησκείας και θρησκευτικής εκπαίδευσης των ανηλίκων ανήκει σε αυτόν που έχει την επιμέλεια τους δηλαδή κατά κανόνα οι γονείς .Ταυτίζονται επομένως κατ' αρχήν τα υποκείμενα του δικαιώματος της θρησκευτικής εκπαίδευσης με τα πρόσωπα που κατά τον Αστικό Κώδικα είναι φορείς της επιμέλειας του τέκνου, ως ειδικότερης εκδήλωσης της γονικής μέριμνας.⁶² Όσο διαρκεί ο γάμος το δικαίωμα αυτό ανήκει και στους δύο γονείς από κοινού ως φορείς της γονικής μέριμνας ή στον ένα μόνο από τους δύο ,αν ο άλλος αδυνατεί να την ασκήσει για πραγματικούς λόγους ή αν είναι ανίκανος ή περιορισμένα ικανός για δικαιοπραξία. Σε περίπτωση διαφωνίας των γονέων ή διαζυγίου των συζύγων ,ακύρωσης του γάμου

⁶⁰ Η θεωρία των «αντισυνταγματικών διατάξεων του συντάγματος » γίνεται γενικότερα δεκτή μόνο στην περίπτωση αντισυνταγματικής αναθεωρήσεως του συντάγματος. Κατά τα λοιπά όλες οι συνταγματικές διατάξεις είναι ισοδύναμες και δεν μπορεί να υπάρξει διάταξη του συντάγματος που να είναι άκυρη ή ανίσχυρη λόγω αντίθεσής της προς άλλες διατάξεις ή αρχές του ίδιου συντάγματος.(ΣτΕ 292/84 ολ.)Βλ.Π.Δ Δαγτόγλου ,σελ.452.

⁶¹ Σ.Τρωιανός ό.π σελ.80.

⁶² 1512,1517 Α.Κ .Φαίνεται πια τουλάχιστον παράδοξο ότι ο Άρειος Πάγος δεχόταν ακόμη και μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο .ότι ο πατέρας μπορεί να διαπράξει προσηλυτισμό εις βάρος του ανήλικου παιδιού του .(Α.Π 1326/48,Θέμις 1949,155).

,ανάθεσης της γονικής μέριμνας σε τρίτον κ.τ.λ. αποφασίζει το δικαστήριο κατά το συμφέρον του τέκνου. Πάντως εάν η πνευματική ωριμότητα του ανηλίκου το επιτρέπει λαμβάνεται υπόψη και η γνώμη του ,πριν από τη λήψη της όποιας αποφάσεως(1511 Α.Κ).⁶³ Αυτή η πρόκριση του «συμφέροντος του τέκνου» κατά τον Α.Κ 1511 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς δεν εμμένει σε δογματικά στεγανά ή στην επιρροή της επικρατούσας θρησκείας. Γίνεται δεκτό ότι το συμφέρον του ανηλίκου αξιολογείται με βάση το στενό οικογενειακό περιβάλλον του και κατά τρόπο που να μη θίγεται το συνταγματικό δικαίωμα θρησκευτικής εκπαίδευσης του γονέως αλλά και η ρητά επιταγή του 1511 Α.Κ προς το δικαστήριο να σέβεται με την απόφασή του την ισότητα μεταξύ των γονέων και να μην κάνει διακρίσεις εξαιτίας της θρησκείας και των πολιτικών ή όποιων άλλων πεποιθήσεων..» Το περιεχόμενο και η έκταση του δικαιώματος θα καθοριστούν με συνδυασμένη εφαρμογή του άρθρου 13 του Συντάγματος και των άρθρων 1511 και 1518 Α.Κ. Αυτό σημαίνει ότι οι γονείς (ή όποιος άλλος έχει την επιμέλεια του τέκνου) έχουν το δικαίωμα να προβαίνουν στις αναγκαίες πράξεις για την είσοδο του παιδιού σε ορισμένη θρησκευτική κοινότητα (όπως το βάπτισμα, προκειμένου για τη χριστιανική κοινότητα) και να του μεταδώσουν τις οποιεσδήποτε θρησκευτικές πεποιθήσεις τους ,προσδιορίζοντας το περιεχόμενο και τις μεθόδους διαπαιδαγώγησής του που μπορεί να περιλαμβάνει ακόμη και αθεϊστικές με την προϋπόθεση όμως ότι θα βρίσκονται σε συμφωνία με το Σύνταγμα.⁶⁴ Αν αντίθετα ,οι πεποιθήσεις αυτές συγκρούονται με το Σύνταγμα όπως όταν πρόκειται λ.χ. για μύηση σε θρησκεία αντίθετη με τα χρηστά ήθη ή τη

⁶³ Η ρύθμιση αυτή μετατρέπει σε εσωτερικό δίκαιο την αρχή που εκφράζεται στο άρθρο 5 της Διακηρύξεως της Γενικής Συνέλευσης του Ο.Η.Ε (25.11.1981) για την απάλειψη κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διακρίσεων εξ αιτίας των θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων.

⁶⁴ Όπως προκύπτει από ad hoc απαντήσεις ή από γενικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις για το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης του άρθρου 13 παρ.1Σ.Παλαιότερα πάντως έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι δεν είναι δυνατόν να διδάσκονται από τους γονείς στα παιδιά ούτε αθεϊστικές αντιλήψεις ,ως αντίθετες στα χρηστά ήθη αλλά ούτε και αθρησκευτικές ως αντιβαίνουσες στο καθήκον επιμέλειας.(Μπαλή ,Η επιμέλεια σελ.289.)

δημόσια τάξη τότε το δικαίωμα ατονεί και το δικαστήριο⁶⁵ θα διατάξει κάθε πρόσφορο μέτρο φτάνοντας και μέχρι την αφαίρεση της γονικής μέριμνας από τον έναν ή και τους δύο γονείς (Α.Κ 1532). Το ίδιο θα συμβεί και αν το περιεχόμενο της διδασκαλίας είναι σύμφωνο με το Σύνταγμα ,αλλά η ακολουθούμενη μέθοδος θρησκευτικής εκπαιδεύσεως είτε αποτελεί παράβαση νόμου με την έννοια του άρθρου 13 παρ.4 Σ⁶⁶ ,είτε συνιστά κατάχρηση δικαιώματος⁶⁷ .Επέμβαση του δικαστηρίου μπορεί να δικαιολογηθεί και σε άλλες περιπτώσεις για την προστασία της ακόμη αδιαμόρφωτης θρησκευτικής συνείδησης του ανήλικου. Ο ανήλικος λοιπόν όπως προκύπτει από τα παραπάνω εκτεθέντα, δεν αντιμετωπίζεται ως αυτοτελές υποκείμενο του δικαιώματος θρησκευτικής συνείδησης αλλά λογίζεται σαν οιονεί προέκταση αυτής των ασκούντων την επιμέλειά του.⁶⁸ Με την ενηλικίωσή του το άτομο μπορεί να ασκήσει το δικαίωμα εγκαταλείψεως ή αλλαγής της θρησκείας που επέλεξαν οι γονείς του.

- **ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ - ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ:** Σύμφωνα με το Σύνταγμα (άρθρο 16 παρ.2) ,«βασική αποστολή του κράτους» είναι να παρέχει παιδεία που έχει σκοπό μεταξύ άλλων και την «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως των Ελλήνων.»Μπορεί όμως μια τέτοια κατεύθυνση της παιδείας να συμβιβαστεί με το δικαίωμα των γονέων να διαμορφώνουν τη θρησκευτική συνείδηση των παιδιών τους σύμφωνα με τα δικά τους πιστεύω; Μπορεί η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως που οι γονείς ασκούν και εν ονόματι του ανήλικου τέκνου τους και που χαρακτηρίζεται ως «απαραβίαστη» από το

⁶⁵ Το άρθρο 681 ΚΠολΔ ρυθμίζει την αρμοδιότητα του δικαστηρίου και την ακολουθούμενη διαδικασία .

⁶⁶ Π.χ άρνηση γονέων να επιτρέψουν εμβολιασμό παιδιού καθώς αυτός απαγορεύεται βάσει του θρησκεύματος που πρεσβεύουν. Η περίπτωση αυτή εμπίπτει και στο ρυθμιστικό πεδίο της 1534 Α.Κ η οποία ορίζει πως σε περίπτωση άρνησης γονέων να υποβληθεί το τέκνο σε ιατρική επέμβαση όταν υπάρχει κατεπείγουσα ανάγκη και προκειμένου να αποτραπεί κίνδυνος ζωής ή υγείας του, ο εισαγγελέας πρωτοδικών μπορεί να δώσει αμέσως την απαιτούμενη άδεια.

⁶⁷ Π.χ υποβολή του ανήλικου σε υπερβολικές και επικίνδυνες για την υγεία του νηστείες.

⁶⁸ Σωτηρέλης ,Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση : από τον κατηχισμό στην πολυφωνία ,σελ.151

Σύνταγμα να ανταγωνίζεται την υποχρέωση του κράτους να παρέχει παιδεία προς ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως ; Μια τέτοια σύγκρουση της κρατικής υποχρεώσεως και του δικαιώματος των γονέων να ορίζουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των ανήλικων τέκνων τους μπορεί να αποφευχθεί μόνο αν θεωρηθεί ότι η κρατική υποχρέωση που προβλέπει το Σύνταγμα εκπληρώνεται με την πρόβλεψη θρησκευτικής διδασκαλίας και αν αναγνωριστεί στους γονείς το δικαίωμα να αποσύρουν τα παιδιά τους από τη θρησκευτική εκπαίδευση ,το σχολικό εκκλησιασμό και τη σχολική προσευχή.⁶⁹ Η προσέγγιση αυτή επιβεβαιώνεται και από τη ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος των γονέων να καθορίζουν τη θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους που περιέχεται στις διεθνείς διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου.⁷⁰ Η κατηχητική μονοφωνία όμως που μοιραία συνεπάγεται η κατοχύρωση επικρατούσας θρησκείας προσδίδει ένα έντονο θρησκευτικό και μάλιστα χριστιανικό χαρακτήρα στην οργάνωση της εκπαίδευσης. Η διδασκαλία των θρησκευτικών, ο εκκλησιασμός ,η πρωινή προσευχή συχνά εμφανίζονται ως τα ενδεικνυόμενα μέτρα για την πραγμάτωση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, υπό το πρίσμα πάντοτε του δικαιώματος των γονέων στο χώρο της εκπαίδευσης. «Η Πολιτεία υποχρεούται να διδάσκει στα σχολεία δημοτικής και μέσης εκπαιδεύσεως το μάθημα των θρησκευτικών [και γενικότερα να χρησιμοποιεί κάθε πρόσφορο μέσο –όπως ο εκκλησιασμός και η πρωινή προσευχή-για την «κατήχησή τους] κατά το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα ,γιατί το δόγμα αυτό αποτελεί τη θρησκεία της πλειονότητας των Ελλήνων οι οποίοι έχουν έτσι από το Σύνταγμα πια ,δικαίωμα να αξιώσουν από την ελληνική πολιτεία να παρέχει στα παιδιά τους θρησκευτική εκπαίδευση σύμφωνα με το δόγμα αυτό.... Κάθε ετερόδοξος ,αλλόθρησκος ,άθρησκος, άθεος μαθητής έχει το δικαίωμα να μην παρακολουθήσει το μάθημα των

⁶⁹ Π.Δ. Δαγτόγλου ,ό.π.σελ.448 επ.

⁷⁰ Αν αναλογισθεί κανείς ότι η ΕΣΔΑ είχε επικυρωθεί και ψηφισθεί από την Ελλάδα πολύ πριν την ψήφιση του ισχύοντος Συντάγματος ,δεν είναι εύλογο να δεχτεί κανείς πως ο συντακτικός νομοθέτης ήθελε να αγνοήσει τις διεθνείς του υποχρεώσεις.

θρησκευτικών και να μη συμμετάσχει στην προσευχή ή τον εκκλησιασμό.»⁷¹ Έτσι λοιπόν , η κατηχητική θρησκευτική εκπαίδευση εμφανίζεται για όλους τους μαθητές ,εκτός από αυτούς των παραπάνω κατηγοριών ,ως απαραίκλιτη συνταγματική επιταγή που κατοχυρώνεται τόσο στην αναγνώριση επικρατούσας θρησκείας καθώς αυτήν ακολουθεί η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων γονέων , όσο και στη διακήρυξη της θρησκευτικής ελευθερίας. Αποκαλυπτική είναι η γνωμοδότηση του ΣτΕ ⁷²σχετικά με το σκοπό του μαθήματος των θρησκευτικών ,όπως αυτός προσδιορίζεται στο άρθρο 3 του π.δ1034/1977 «περί των διδασκομένων μαθημάτων και του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος του Δημοτικού σχολείου » :«Κατά την έννοια της διατάξεως του άρθρου 16 παρ.2 του Συντάγματος ,η ανάπτυξις θρησκευτικής συνειδήσεως περιλαμβάνει και την εδραίωσιν της πίστεως των μαθητών προς τη χριστιανική θρησκείαν ,εις ην ούτος ανήκει ,καθώς και την ενίσχυσην της συμμετοχής του εις τας εκδηλώσεις του θρησκευτικού συναισθήματος ήτοι εις την θρησκευτικήν ζωήν του ελληνικού λαού.»Σε απάντηση αυτής της επικύρωσης του κατηχητικού χαρακτήρα της θρησκευτικής εκπαιδεύσεως από το ΣτΕ και προκειμένου να αποκτήσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα γύρω από το θέμα, θα παραθέσουμε την επιχειρηματολογία του Σ.Νικολάου ,εισηγητή του ιδίου τμήματος ,ο οποίος εκκινεί από τη διαπιστωτική ανάγνωση της επικρατούσας θρησκείας για να καταλήξει στην αμφισβήτηση της κατηχητικής μονοφωνίας και της πλειοψηφικής δικαιολόγησής της :«Η διάταξις του άρθρου 3 παρ.1 καθ'ην σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών είναι η ανάπτυξις του θρησκευτικού συναισθήματος των μαθητών ,η εδραίωσις της πίστεως στη χριστιανική θρησκεία και η ενίσχυση της ενεργητικής συμμετοχής τους στη θρησκευτική ζωή του λαού μας είναι λίαν αμφίβολο κατά πόσο ανταποκρίνεται προς τας διατάξεις του άρθρου 16 παρ.2 και 13 παρ.1 του Συντάγματος.

⁷¹ Βλ.Μαρίνου ,Το μάθημα των θρησκευτικών σελ.19-20

⁷² ΣτΕ 857/1977 ,β 'τμήμα διακοπών ,αδημοσίετη.

Πράγματι το Σύνταγμα δεν καθιεροί την χριστιανική θρησκείαν ως κρατικήν θρησκείαν ούτε αναγνωρίζει εις τη Διοίκησιν αρμοδιότητα να επεμβαίνει εις τον χώρον της πίστεως προς διαμόρφωσιν ή εδραίωσιν ταύτης έναντι ουδενός δόγματος ή θρησκείας .Το γεγονός ότι η Ανατολική Ορθόδοξος του Χριστού Εκκλησία αναγνωρίζεται ως επικρατούσα έχει τον χαρακτήρα απλής διαπίστωσης ενός πραγματικού γεγονότος ,ότι δηλαδή η ορθόδοξος θρησκεία είναι η θρησκεία την οποίαν ακολουθεί η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού...Δεν προσδίδει όμως εις την κρατικήν εκπαίδευσιν χαρακτήρα κατηχητικού σχολείου ..Σκοπός του μαθήματος των θρησκευτικών μπορεί να είναι η ανάπτυξις της θρησκευτικής συνειδήσεως και η μετάδοσις των απαραίτητων γνώσεων περί του περιεχομένου της χριστιανικής θρησκείας ,των βασικών διαφορών αυτής από άλλας θρησκείας και περί της θρησκευτικής ζωής του ελληνικού λαού.»⁷³

Είναι σκόπιμο να εξεταστεί εκτενέστερα το ζήτημα της απαλλαγής των μη ορθόδοξων μαθητών από τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση στο σχολείο. Το όλο ζήτημα αντιμετωπίσθηκε ευκαιριακά ,αποσπασματικά με οδηγίες του Υπουργείου Παιδείας στις οποίες γίνεται επίκληση των γενικών ρυθμίσεων του Συντάγματος και της εκπαιδευτικής νομοθεσίας. Οι οδηγίες αυτές ορίζουν *mutatis-mutandis* τα εξής:-Οι μη ορθόδοξοι μαθητές ,μεταξύ των οποίων και οι μάρτυρες του Ιεχωβά ,«απαλλάσσονται από το μάθημα των θρησκευτικών ,την προσευχή και τον εκκλησιασμό.»⁷⁴-Ως *ratio* της απαλλαγής προσδιορίζονται ευθέως «οι διατάξεις του άρθρου 13 Σ» ενίοτε σε «συνδυασμό με τα άρθρα 1500-1502 του Αστικός Κώδικος.»⁷⁵-Οι απαλλασσόμενοι δε θα απουσιάζουν από το σχολείο ,με τη διαφορά ότι στο μεν μάθημα των θρησκευτικών θα παραμένουν σε άλλη αίθουσα ή αν αυτό είναι δυνατό στην αυλή του σχολείου ή όπου αλλού καθορισθεί με απόφαση των διδασκόντων του σχολείου ,κατά δε την προσευχή θα βρίσκονται στην αίθουσα

⁷³ Πρακτικό επεξεργασίας ,ό.π.

⁷⁴ Οδηγίες ΥΠΕΠΘ Φ.077/Λ/2737/15.11.79,Γ1/1/1/2.1.1990,Γ2/3887/19.10.1990.

⁷⁵ Βλ.ΥΠΕΠΘ Φ.077/Λ/2737/15.11.79.

ή στο τέλος της παρατάξεως των συμμαθητών τους και θα τηρούν μόνο στάση ευλάβειας ή θα παραμένουν μέσα στο διδακτήριο σε ιδιαίτερο χώρο με απόλυτη ησυχία και σεβασμό προς τους συμμαθητές τους που εκκλησιάζονται. Σχετικά με τον εκκλησιασμό οι απαλλασσόμενοι μπορούν να απουσιάζουν ενώ ειδικότερα ο διευθυντής του σχολείου θα ειδοποιεί τους μαθητές από την προηγούμενη μέρα ώστε να μπορούν γονείς και κηδεμόνες να πάρουν όλα τα απαραίτητα μέτρα για τη φύλαξή τους ,όσο χρόνο το σχολείο ευρίσκεται στην εκκλησία.-Κοινή και απαραίτητη προϋπόθεση για τις παραπάνω απαλλαγές είναι οι γονείς ή οι κηδεμόνες τους να καταθέσουν στο σχολείο γραπτή δήλωση ,από την οποία προκύπτει ότι τόσο οι ίδιοι όσο και τα παιδιά τους ακολουθούν το αυτό δόγμα ή αίρεση. Το 1990⁷⁶ έγινε μια σοβαρή και συστηματική προσπάθεια ρύθμισης των προϋποθέσεων απαλλαγής με τρία προεδρικά διατάγματα για την οργάνωση και λειτουργία των δημοτικών σχολείων, γυμνασίων και λυκείων τα οποία όμως καταργήθηκαν. Σήμερα βάσει της εγκυκλίου Γ2/61723-13/6/2002 ,η δήλωση που καταθέτουν οι γονείς για την απαλλαγή των παιδιών⁷⁷ τους δεν περιέχει αναφορά σε συγκεκριμένο δόγμα ή αίρεση αλλά περιορίζεται σε μια απλή αίτηση απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, την προσευχή και τον εκκλησιασμό ,ενώ ισχύει το π.δ 201/1998 που λίγο πολύ επαναλαμβάνει το περιεχόμενο των παραπάνω αναφερθεισών οδηγιών.

β)δικαίωμα συστάσεως και λειτουργίας θρησκευτικών εκπαιδευτηρίων: Το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαιδεύσεως με τη δεύτερη μορφή της ,δηλαδή της ιδρύσεως ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων από αλλόθρησκους ή αλλόδοξους ,βασίζεται τόσο στη συνταγματική διάταξη περί θρησκευτικής ελευθερίας όσο και στη διάταξη του άρθρου 16 του Συντάγματος με την οποία

⁷⁶ Π.Δ 390/1990,Π.Δ 392,393/1990

⁷⁷ για την απαλλαγή των μαθητών τόσο από την διδασκαλία όσο και από την εξέταση στο μάθημα των θρησκευτικών, η ισχύουσα ερμηνευτική εγκύκλιος προβλέπει ότι οι γονείς, θα πρέπει να καταθέσουν κοινή δήλωση στο σχολείο, «από την οποία να προκύπτει ότι ο μαθητής είναι άθρησκος, ή ετερόδοξος, ή ετερόθρησκος» (ΥΠΕΠΘ-Γ2/8904/ 29-11-1995). Ειδικά για τους μαθητές - Μάρτυρες του Ιεχωβά, άλλη ερμηνευτική εγκύκλιος ορίζει ότι τόσο οι ίδιοι όσο και τα παιδιά τους ακολουθούν το εν λόγω δόγμα (ΥΠΕΠΘ - Γ1/1/2-1-1990).

καθιερώνεται ατομικό δικαίωμα με περιεχόμενο τη δυνατότητα ίδρυσης εκπαιδευτηρίου .Παρέχεται επομένως στους γονείς η ευχέρεια να επιλέξουν άλλον θρησκευτικό προσανατολισμό για τα παιδιά τους αποστέλλοντάς τα σε ιδιωτικά σχολεία. Η δυνατότητα αυτή θεωρείται συμπλήρωμα στη θετική εκδήλωση του δικαιώματος της θρησκευτικής εκπαίδευσης.⁷⁸ Το δικαίωμα αυτό ανήκει σε φυσικά και νομικά πρόσωπα και ασκείται στο πλαίσιο της γενικής νομοθεσίας περί παιδείας.⁷⁹ Στα εκπαιδευτήρια αυτά βεβαίως ισχύουν οι εν γένει σκοποί της εκπαίδευσης ,οφείλουν όμως βάσει των συνταγματικών διατάξεων περί επικρατούσας θρησκείας και της υποχρέωσης του κράτους να αναπτύξει τη θρησκευτική συνείδηση των Ελλήνων ,να παρέχουν θρησκευτική παιδεία. Οι ιδιοκτήτες βέβαια και κατ' επέκταση οι γονείς έχουν το δικαίωμα να προκρίνουν μια ανάπτυξη θρησκευτικής συνειδήσεως διαφορετική από την ορθόδοξη χριστιανική. Ισχύει το ίδιο όμως και για του σ ορθόδοξους γονείς ; Η απάντηση είναι κατ 'αρχήν θετική⁸⁰ και αιτιολογείται ως περίπτωση αναγκαίο επακόλουθο του δικαιώματος της θρησκευτικής εκπαίδευσης ,του οποίου φορείς είναι οι γονείς.⁸¹ Το Σύνταγμα βάσει των διακηρύξεων του άρθρου 16 παρ.2 δεν επιτρέπει τη διεξαγωγή αντιθρησκευτικής η αθεϊστικής διδασκαλίας ή δραστηριότητας στα κρατικά ή ιδιωτικά εκπαιδευτήρια. Αντίθετα, επιβάλλει τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών ,κατά το ΣΤΕ , «επί ικανόν αριθμόν ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως» ,ώστε ο περιορισμός της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών σε μια ώρα εβδομαδιαίως δεν αποτελεί «ικανό αριθμό ωρών»⁸² .Βασικός περιορισμός της ιδιωτικής θρησκευτικής εκπαίδευσης είναι η απαγόρευση του προσηλυτισμού, η άσκηση του οποίου ,σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία⁸³ ,θεωρείται «ιδιαιτέρως επιβαρυντική» όταν γίνεται «εν σχολείω ή ιδρύματι μορφωτικώ...». Και η νομολογία του ΣΤΕ⁸⁴

⁷⁸ Μαρίνου, Η θρησκευτική ελευθερία σελ.147 επ., Τρωιανού ό.π σελ.82 ,Δαγτόγλου,ό.π σελ.466-7, Μηναιδής ,Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων σελ.280 επ.

⁷⁹ Ν.682/1977 «περί ιδιωτικών σχολείων γενικής εκπαίδευσης και σχολικών οικοτροφείων (Α' 244),όπως τελικά τροποποιήθηκε με τον ν.1566/1985 «δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις.»

⁸⁰ Σωτηρέλης, Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση :από τον κατήχισμο στην πολυφωνία ,σελ.178 -9.

⁸¹ Βλ.Μαρίνου ,ό.π σελ.224.

⁸² ΣΤΕ 2176/98(ΣΤ'τμημα) ΤοΣ1988,802.

⁸³ Άρθρο 4παρ.3 α.ν 1363/1938(όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρο 2 του α.ν 1672/1939)

⁸⁴ ΣΤΕ 2349/1974, Τμ.Γ'.

δεχόταν ότι η Διοίκηση δικαιούται για τη λειτουργία των εκπαιδευτηρίων αυτών να θέσει όρους με σκοπό την περιφρούρηση της συνειδήσεως των ορθόδοξων μαθητών από ενδεχόμενες προσηλυτιστικές ενέργειες. Πλέον, με τη νέα ρύθμιση του Συντάγματος (13 παρ.2 εδ.3) περί προσηλυτισμού, η απαγόρευση του προσηλυτισμού ισχύει εξ ίσου για όλα τα ιδιωτικά σχολεία, ακόμη κι αν εφαρμόζουν την ίδια θρησκευτική εκπαίδευση με τα δημόσια σχολεία, ενώ αν η Διοίκηση λάβει τα προληπτικά μέτρα που υποστηρίζει το ΣΤΕ, αυτά θα πρέπει να αποβλέπουν στη διασφάλιση του απαραβίαστου της θρησκευτικής συνειδήσεως όχι μόνο των ορθόδοξων μαθητών αλλά και όλων των άλλων που είναι αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι σε σχέση με τον ιδιοκτήτη του εκπαιδευτηρίου.

vii) Απαγόρευση θρησκευτικού εξαναγκασμού: Δεν επιτρέπεται κανένας να εξαναγκάζεται σε ενέργειες αντίθετες με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Απαγορεύεται συνεπώς τόσο ο εξαναγκασμός σε ενέργεια, θρησκευτική πράξη ή ανοχή που απαγορεύεται, όσο και η παρακώλυση συμπεριφοράς που επιβάλλεται από συγκεκριμένη θρησκεία και η παρακώλυση συμμετοχής σε ομόθρησκη και ομόδοξη διδασκαλία ή πράξη λατρείας. Έτσι, λ.χ αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι μαθητές δεν μπορεί να υποχρεωθούν να παρακολουθήσουν το μάθημα των θρησκευτικών της επικρατούσας θρησκείας⁸⁵, επίσης αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι μαθητές, στρατιώτες, τρόφιμοι ιδρυμάτων⁸⁶ κ.τ.λ. να λάβουν μέρος στην πρωινή προσευχή ή σε εκκλησιασμό ή να πάρουν τροφή απαγορευμένη από τη θρησκεία τους (π.χ οι μουσουλμανοί χοιρινό κρέας), δεν επιτρέπεται ακόμη να επιβληθεί συμμετοχή σε αλλόθρησκη ή ετερόδοξη διδασκαλία ή θρησκευτική αμφίεση δίαιτα ή κόμμωση. Αντισυνταγματικό εξαναγκασμό σε θρησκευτική πράξη αποτελούσε μέχρι το 1982 ο υποχρεωτικός θρησκευτικός γάμος⁸⁷, ή ο υποχρεωτικός θρησκευτικός γάμος μετ' ομοθρήσκου. Αντισυνταγματική πρέπει να θεωρηθεί και η ανεξάρτητη επιβολή θρησκευτικού όρκου.(βλ.κατωτ.)

⁸⁵ Βλ. τη σχετική απαγόρευση στο άρθρο 6 του ν.4862/1931.

⁸⁶ Βλ. άρθρο 4 παρ.3 του Σωφρονιστικού Κώδικα [α.ν 125/1967].

⁸⁷ Βλ. τα καταργηθέντα άρθρα 1353,1361,1367 Α.Κ. και ν.1250/1982 «για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου».

- **ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΔΟΣΗΣ ΟΡΚΟΥ-Νομολογία:** Όρκος⁸⁸ είναι η με την επίκληση ορισμένου παράγοντα πραγματοποιούμενη διαβεβαίωση. Το Σύνταγμα αναφέρει στο άρθρο 13 παρ.5: « Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο που ορίζει και τον τύπο του .» Αναφορά στον όρκο γίνεται επίσης και σε άλλες διατάξεις του Συντάγματος όπως το άρθρο 59 για τον όρκο των βουλευτών ή το άρθρο 33 παρ.2 για τον όρκο του Προέδρου της Δημοκρατίας. Ο κοινός νομοθέτης αξιοποίησε τη δύναμη του όρκου στις νομικές διαδικασίες .⁸⁹Το Σύνταγμα στο άρθρο 13 αναθέτει στον κοινό νομοθέτη να ρυθμίσει τα σχετικά με την ορκοδοσία. Είναι επομένως καταρχήν δυνατή η επιβολή όρκου με νόμο. Δεν είναι αντισυνταγματική λοιπόν διάταξη νόμου μόνο για το λόγο ότι με αυτήν επιβάλλεται η δόση όρκου. Ο κοινός νομοθέτης είναι ελεύθερος ,υποκείμενος στις γενικές δεσμεύσεις ,να ορίζει το βεβαιωτικό περιεχόμενο του όρκου. Δεν είναι όμως ελεύθερος να καθορίζει το θρησκευτικό περιεχόμενο του όρκου ή να επιβάλλει θρησκευτικό όρκο και όχι πολιτικό. Παράλληλα κανένας δεν μπορεί επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις να αρνηθεί τη δόση πολιτικού όρκου.⁹⁰ Θρησκευτικός όρκος είναι η με την επίκληση του θείου διαβεβαίωση για την αλήθεια ή μη γεγονότος ή πράξης ή την τήρηση ορισμένης συμπεριφοράς. Πρόκειται για επίκληση του θείου με πραγματική δύναμη επιβολής είτε λόγω του φόβου θείας δίκης ή επιβολής των ποινών για ψευδορκία. Ο εξαναγκασμός σε ορκοδοσία επομένως αποτελεί εξαναγκασμό σε εξωτερίκευση της θρησκευτικής πίστης. Αυτή η επιβολή όρκου αποτελεί εξαίρεση της γενικότερης

⁸⁸ Το περιεχόμενο του όρκου διακρίνεται σε δύο μέρη ,την επίκληση κάποιου παράγοντα έτσι ώστε να αποκτά ισχύ και κύρος και τη διαβεβαίωση συγκεκριμένου γεγονότος. Υπάρχει επίσης όρκος αλήθειας ,όπως είναι ο δικαστικός όρκος ή όρκος πίστης όπως είναι αυτός που δίνουν όσοι αναλαμβάνουν ορισμένο αξίωμα.Βλ.Δημητρόπουλο,σελ.134 επ.

⁸⁹ Στο χώρο της πολιτικής δικονομίας ο όρκος ρυθμίζεται στο άρθρο 408 ,κατά το οποίο ορίζεται διαφορετικό περιεχόμενο στο επικλητικό στοιχείο του όρκου ανάλογα με το αν πρόκειται για μάρτυρα, διάδικο ή πραγματογνώμονα που πρεσβεύει την επικρατούσα θρησκεία ή άλλη γνωστή θρησκεία ή δόγμα ή αν είναι άθρησκος ή άθεος ή αν είναι κληρικός. Με όμοιο τρόπο ρυθμίζεται το ζήτημα της ορκοδοσίας και από την ποινική δικονομία,(άρθρο 218 παρ.1και 220 παρ.2 ΚΠΔ)ενώ οΠΚ τιμωρεί εκείνον που αρνείται μετ' επιμονής τη δόση όρκου.

⁹⁰ Α.Γ Δημητρόπουλος,ό.π σελ.135 -6.

αρχής της ελευθερίας εκδήλωσης ή μη εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η εξαίρεση αυτή είναι συνταγματικά ανεκτή μόνο εφόσον δύναται η δυνατότητα τον ορκιζόμενο να επιλέξει αν θα ακολουθήσει τον τύπο του θρησκευτικού όρκου.

Πολιτικός όρκος είναι η με την επίκληση της τιμής και της συνείδησης πραγματοποιούμενη διαβεβαίωση. Ο όρκος συνδέεται με τη γενικότερη συνείδηση του ατόμου ,την ηθική του υπόσταση και τις ηθικές αναστολές ,τον αυτοσεβασμό του ατόμου. Ζήτημα γεννάται εάν μπορούν να επιλέξουν να δώσουν πολιτικό όρκο και όσοι δε θέλουν να φανερώσουν το θρησκευτικό τους φρόνημα ανεξάρτητα από το περιεχόμενό του. Όπως είναι διατυπωμένες οι διατάξεις της πολιτικής και ποινικής δικονομίας (408 παρ.3 ΚΠολΔ και 220 παρ.2 ΚΠΔ) ,δεν αφήνουν περιθώρια εφαρμογής τους και σε όσους δεν προβούν σε δήλωση αθεΐας ή θρησκευτικής απαγόρευσης όρκου. Η ερμηνεία πάντως αυτή δεν είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα στο οποίο κατοχυρώνεται η ελευθερία δήλωσης ή μη δήλωσης θρησκευτικών πεποιθήσεων. Είναι επομένως ορθότερο να γίνει δεκτό ότι και χωρίς τις παραπάνω δηλώσεις είναι δυνατή η δόση πολιτικού όρκου. Αξίζει να σημειωθεί επιπλέον ότι ο όρκος των δημοσίων υπαλλήλων δεν έχει θρησκευτικό τύπο.⁹¹ Εξαιρέσεις προβλέπει το ίδιο το Σύνταγμα για τον ΠτΔ και τους βουλευτές⁹² καθώς και στις δύο περιπτώσεις επιβάλλει θρησκευτικό όρκο και μάλιστα στον ΠτΔ χριστιανικό όρκο χωρίς πλέον την αναφορά στην προστασία της «επικρατούσας θρησκείας».⁹³

-Υπόθεση Δεσποτόπουλου :Ζήτημα όμως γεννάται με τον καθορισμό των περιπτώσεων που η ορκοδοσία είναι υποχρεωτική καθώς η νομολογία αντιμετώπισε και αντιμετωπίζει συχνά την άρνηση μαρτύρων κλητευμένων στα δικαστήρια να ορκιστούν επικαλούμενοι λόγους θρησκευτικής συνείδησης .Χαρακτηριστική είναι η

⁹¹ Άρθρο 19 Υ.Κ (ν.2683 /1998 Α'19).

⁹² Άρθρα 33 παρ.2 και 59Σ

⁹³ Άρθρο 43 παρ.2 στο Σύνταγμα του 1952.

περίπτωση του καθηγητή φιλοσοφίας του δικαίου στην Πάντειο , Κ.Δεσποτόπουλο⁹⁴ , ο οποίος κληθείς να καταθέσει ως μάρτυρας το 1978 από το δεύτερο ανακριτή Αθηνών .δήλωσε ότι είναι χριστιανός ορθόδοξος αλλά αρνείται να δώσει τον οριζόμενο θρησκευτικό όρκο ,προσφέρεται όμως να δώσει τον πολιτικό όρκο του 220 παρ 2 ΚΠΔ .Την άρνησή του αυτή στήριξε στο ότι θεωρεί χρέος του να είναι συνεπής προς τις επιστημονικές και ηθικές πεποιθήσεις του ,τις οποίες έχει υποστηρίξει γραπτά και προφορικά. Όπως υποστήριξε η δόση όρκου συνιστά μείωση και προσβολή της αξιοπρέπειας των μαρτύρων και κακοποίηση ρητής εντολής του Ευαγγελίου. Το Εφετείο δέχθηκε ότι υπάρχει σύγκρουση καθηκόντων που αποκλείει τον καταλογισμό ,εφόσον εκτελείται ένα ηθικοκοινωνικό καθήκον συγκρουόμενο προς ένα νομικό. Ο κατηγορούμενος αρνούμενος να δώσει όρκο ,κατά συνεπή εφαρμογή των επιστημονικών και ηθικών του πεποιθήσεων ,τις οποίες δημόσια έχει υποστηρίξει ,βρέθηκε σε σύγκρουση καθηκόντων που καθιστά ανθρωπίνως μη φευκτή την υπαιτιότητά του ,αποκλεισμένου έτσι του καταλογισμού της πράξης.

- **Υπόθεση Αλεξανδρίδη:** Η Ελλάδα έχει βρεθεί και στο επίκεντρο των επικρίσεων της διεθνούς κοινότητας γι αυτό το θέμα. Το Φεβρουάριο του 2008 καταδικάστηκε σε αποζημίωση 2000 ευρώ ομόφωνα από το ΕΔΔΑ στην υπόθεση Αλεξανδρίδη ,95 κρίνοντας ότι το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας περιλαμβάνει και το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και βέβαια να μην υποχρεώνεται σε ενέργειες εκ των οποίων να συνάγονται συμπεράσματα γύρω από αυτές. Κι όμως αυτή η θεσμικά αναχρονιστική πρακτική, που συνιστά -κατά το ΕΔΔΑ- ευθεία παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας, αποτελεί

⁹⁴ 3796/1979 Ποιν.Χρον.1979(ΚΘ) σελ.508.

⁹⁵ Η σχετική προσφυγή 19516/2006 υποβλήθηκε στο ΕΔΔΑ από το Ελληνικό Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι και αφορούσε το νομικό σύμβουλο της ΕΠΣΕ Θεόδωρο Αλεξανδρίδη.

προϋπόθεση για την απόκτηση της άδειας ασκήσεως επαγγέλματος του δικηγόρου. Κι αυτό γιατί, όπως έγινε και στην περίπτωση του εν λόγω δικηγόρου, μετά τις επιτυχείς εξετάσεις για την απόκτηση της άδειας επαγγέλματος, οι νέοι δικηγόροι πρέπει απαραίτητως να ορκιστούν ενώπιον του Τριμελούς Πλημμελειοδικείου Αθηνών. Στην προκειμένη περίπτωση και συγκεκριμένα στις 2.11.05, κατά τη συνήθη πρακτική, η γραμματεία του δικαστηρίου έδωσε στον προσφεύγοντα δικηγόρο το τυποποιημένο έντυπο, ώστε να ορκιστεί στο Ευαγγέλιο. Εκείνος αφού συμπλήρωσε το έντυπο αναγκάστηκε να δηλώσει πως δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος και ήθελε να κάνει σχετική υπεύθυνη δήλωση, επειδή στο έντυπο υπάρχει η τυποποιημένη έκφραση «αφού έβαλε το δεξί χέρι του στο Ιερό Ευαγγέλιο...κ.λπ.».

Ο πρόεδρος έκανε δεκτό το αίτημα και ο δικηγόρος ορκίστηκε στην τιμή και τη συνείδησή του, πλην όμως ήδη είχε παραβιαστεί -κατά το ΕΔΔΑ- η θρησκευτική του ελευθερία, όπως ορίζει το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ (ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας). Κι αυτό γιατί αναγκάστηκε να αποκαλύψει δημόσια το απολύτως προσωπικό του δεδομένο πως δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος. Η δήλωση αυτή ήταν απότοκος της ύπαρξης ενός άτυπου τεκμηρίου (μιας κακώς εννοούμενης κρατούσας πεποίθησης), ότι δηλαδή οι δικηγόροι είναι όλοι χριστιανοί ορθόδοξοι. Στα πρακτικά του δικαστηρίου, μάλιστα, εμφανίζεται το οξύμωρο ο προσφεύγων να έχει ορκιστεί στο θρησκευτικό όρκο αντίθετα με τις πεποιθήσεις του. Βέβαια η καταδίκη αυτή θα είχε αποφευχθεί αν το ελληνικό κράτος είχε απλούστατα επεκτείνει τη μορφή όρκου που εφαρμόζεται ήδη στις πολιτικές δίκες, και στις ποινικές δίκες και στην ορκωμοσία των δημοσίων υπαλλήλων (άρα και των δικηγόρων), δίνοντας τη δυνατότητα στους αλλόθρησκους ή άθρησκους (αλλά και στους χριστιανούς ορθόδοξους οι οποίοι δεν επιθυμούν να ορκιστούν στο Ευαγγέλιο) να δώσουν πολιτικό όρκο χωρίς να χρειάζεται να αποκαλύψουν τα θρησκευτικά τους "πιστεύω".

Τώρα, η αλλαγή αυτή θα γίνει πλέον στο πλαίσιο του ελέγχου συμμόρφωσης της Ελλάδας από το Συμβούλιο Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, τόσο στην απόφαση αυτή όσο και σε άλλες που θα ακολουθήσουν, έπειτα από άλλες έξι ανάλογες προσφυγές του ΕΠΣΕ ενώπιον τόσο του ΕΔΔΑ όσο και της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ».⁹⁶

Πλήθος άλλων υποθέσεων σχετικών μπορούν να αντληθούν από τη νομολογία. Χαρακτηριστικά αναφέρονται: η προσφυγή στον ΟΗΕ (Βασιλάρη και λοιποί κατά Ελλάδα, με αριθμό 1570/2007) η οποία αφορά κυρίως την υπόθεση εκπροσώπων συλλόγων που είχαν κάνει ρατσιστική έκκληση για την απομάκρυνση των Ρομά του Ριγανόκαμπου το Νοέμβριο 2001 και αθώωθηκαν από δικαστήριο της Πάτρας όπου δικάζονταν για παραβίαση του αντιρατσιστικού Ν. 927/79. Κατά τη δίκη αυτή δύο μάρτυρες στελέχη του ΕΠΣΕ χρειάστηκε να αποκαλύψουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις κατά τη διάρκεια της ορκωμοσίας. Η προσφυγή αυτή βρίσκεται στο στάδιο της απόφασης της Επιτροπής. Η δε πρώτη νέα προσφυγή στο ΕΔΔΑ αφορά 14 περιπτώσεις ορκωμοσίας μεταξύ Φεβρουαρίου-Ιουλίου 2006 και στάλθηκε στην ελληνική κυβέρνηση στις 29 Ιανουαρίου 2008 με πανομοιότυπα ερωτήματα με εκείνα της υπόθεσης «Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδα.»⁹⁷

Β)ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Η θρησκευτική ελευθερία θα παρέμενε στην ουσία γράμμα κενό εάν δε συμπληρωνόταν από τη συνταγματική κατοχύρωση και της ελευθερίας της λατρείας ακριβέστερα της ελευθερίας εκδηλώσεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων και ασκήσεως όλων εκείνων των καθηκόντων που απορρέουν από την ένταξη σε μία θρησκευτική κοινότητα ,ιδίως των λατρευτικών. Από την ελευθερία της

⁹⁶ Ελευθεροτυπία, «Καταδίκη για θρησκευτικό όρκο δικηγόρου» ,22/2/2008.

⁹⁷ Προσφυγή με αριθμό 42837/06 του Παναγιώτη Δημητρά ενάντια στην Ελλάδα στις 29 Ιανουαρίου του 2008.

λατρείας απορρέει το δικαίωμα για την ακώλυτη άσκησή της , με αντίστοιχη υποχρέωση της Πολιτείας όχι μόνο να μην την εμποδίζει ,αλλά να παίρνει και όλα τα αναγκαία μέτρα για την άρση κάθε διαταράξεως από τρίτους. Η θρησκεία ασκείται είτε συλλογικά είτε ατομικά και το Σύνταγμα την προστατεύει τόσο ως ατομικό όσο και ως ομαδικό δικαίωμα. Η ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας μπορεί να αναφέρεται σε ένα άτομο (όταν π.χ κάποιος θέλει να γίνει θρησκευτικός λειτουργός) ,ή όπως συμβαίνει συχνότερα σε μια ομαδική συλλογική εκδήλωση ,όπως είναι η λατρεία ,η θρησκευτική ένωση και συνάθροιση η διάδοση θρησκείας και η παροχή θρησκευτικής παιδείας. Το Σύνταγμα κατοχυρώνει τη συλλογική δραστηριότητα αλλά και τη συμμετοχή σε αυτήν. Η λατρεία επίσης μπορεί να είναι ιδιωτική ή δημόσια ,να τελείται σε ειδικούς χώρους αφιερωμένους στη λατρεία ,η ονομασία των οποίων ποικίλλει κατά θρησκευτική κοινότητα (ναοί ,ευκτήριοι οίκοι , τεμένη , συναγωγές) ή στο υπαίθρο (λιτανείες , υπαίθριες λειτουργίες). Μπορεί η κάθε έκφανση της ελευθερίας ασκήσεως της θρησκείας να μην κατοχυρώνεται ξεχωριστά και συγκεκριμένα στο Σύνταγμα , η διάταξη όμως του άρθρου 13 παρ.2 σε συνδυασμό και με τη διάταξη του άρθρου 3 του Συντάγματος , διακηρύσσοντας την ελευθερία κάθε γνωστής θρησκείας, το ακώλυτο της ασκήσεως της λατρείας και την απαγόρευση του προσηλυτισμού δεν αφήνει ακάλυπτη καμία πλευρά της ασκήσεως της θρησκείας.

i) Το ακώλυτο της λατρείας : Η λατρεία αποτελεί μια μορφή ανθρώπινης συμπεριφοράς ,σύνολο μερικότερων ενεργειών του ανθρώπου ,οι οποίες κατά την αντίληψη του ενεργούντος και σύμφωνα με το δόγμα στο οποίο πιστεύει εκδηλώνουν την πίστη του προς το θείο.⁹⁸ Πρόκειται για μια τελετουργική εξωτερίκευση του θρησκευτικού πιστεύω σύμφωνα με τα τελετουργικά πρότυπα του συγκεκριμένου θρησκευτικού δόγματος. Το Σύνταγμά μας κατοχυρώνει

⁹⁸ Σγουρίτσας Χρ. «Η ελευθερία της λατρείας και συνταγματικοί περιορισμοί της, ΕΕΝ (1954) σελ.361 επ.

ειδικά την ελευθερία της λατρείας ορίζοντας στο άρθρο 13 παρ.2: «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων...». Εξαιρείται επομένως το ακώλυτο της λατρείας, που αποτελεί τη σπουδαιότερη μορφή ασκήσεως της θρησκείας. Το εν λόγω άρθρο όμως δεν αρκείται να κατοχυρώσει μόνο την ελευθερία της λατρείας αξιώνοντας την αποχή του κράτους από οποιαδήποτε βλαπτική ενέργεια αλλά επιτάσσει και την προστασία της από τους νόμους απαιτώντας έτσι ορισμένη παροχή. Η ελευθερία της λατρείας επομένως προστατεύεται ως αμυντικό δικαίωμα, ενάντια στην κρατική εξουσία και προς οποιαδήποτε άλλη απειλή. Η λεκτική διατύπωση της διάταξης (« ανεμπόδιστα») είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική του απόλυτου χαρακτήρα αυτού του αμυντικού δικαιώματος. Το κράτος αλλά και όλες αδιακρίτως οι υπόλοιπες πηγές κινδύνων οφείλουν να απόσχουν από οποιαδήποτε παρεμπόδιση της λατρείας. Η διαπροσωπική ενέργεια προκύπτει άλλωστε και από τη φράση της ίδιας διάταξης «υπό την προστασία των νόμων» η οποία συμπληρώνει το «ανεμπόδιστα». Ενώ όμως το άτομο έχει έννομη αξίωση έναντι της κρατικής αποχής, δεν έχει κατά ανάγκη την ίδια αξίωση έναντι της κρατικής παροχής η οποία κατοχυρώνεται και αυτή στο Σύνταγμα. Το κράτος οφείλει να προβαίνει και σε θετικές ενέργειες για την προστασία της. Η συνταγματική πρόβλεψη της «προστασίας των νόμων», υπό την οποία ασκείται ακωλύτως η λατρεία, αποτελεί επιταγή όχι μόνο ως προς το νομοθέτη να παίρνει τα κατάλληλα προστατευτικά μέτρα αλλά και προς τον ερμηνευτή του νόμου για παροχή της ευρύτερης δυνατής προστασίας. Το Σύνταγμα, στα πλαίσια της προστασίας της λατρείας ρυθμίζει και τα σχετικά με τις θρησκευτικές υποχρεώσεις (π.χ εκκλησιασμός, προσκύνημα, προσευχή, αργίες, ιδιαίτερη κόμμωση) και τα σχετικά με τους αναγκαίους ειδικούς τόπους λατρείας. Δεν επιτρέπεται όμως η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, προστατεύεται η λατρεία μόνο των «γνωστών» θρησκειών.

ii) **Ανέγερση ναών και ευκτηρίων οίκων:** Στενά συνδεδεμένο με την ελευθερία της λατρείας είναι το δικαίωμα της ιδρύσεως από τις καθ' έκαστον θρησκευτικές κοινότητες των χώρων εκείνων που προορίζονται για την τέλεση της λατρείας. Η εξασφάλιση της ελευθερίας για την ίδρυση και τη λειτουργία αυτών των τόπων αποτελεί υποχρέωση της Πολιτείας, γιατί χωρίς αυτή η ελευθερία της λατρείας και η θρησκευτική ελευθερία περιορίζονται σημαντικά. Η Πολιτεία όμως πριν χορηγήσει τους εν λόγω χώρους οφείλει να εξακριβώσει προηγουμένως τη συνδρομή όλων των προαπαιτούμενων στοιχείων που έχει θεσπίσει ο συντακτικός νομοθέτης για το ακώλυτο της λατρείας, δηλαδή να είναι «γνωστή» η θρησκεία, να μην προσβάλλεται η δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη, να μην ασκείται προσηλυτισμός κ.τ.λ. Στην Ελλάδα η ανέγερση των μεν ορθόδοξων ναών διέπεται από τα άρθρα 47 παρ2 Κ.Χ και 15 Κανον.8/1980, δηλαδή αποκλειστικώς από το εσωτερικό της δίκαιο σύμφωνα με το οποίο με την έγκριση του επιχώριου Μητροπολίτη, την άδεια χορηγεί Ο.Δ.Ε.Π. μετά την κατάργηση του οποίου το Γραφείο Ναοδομίας ενώ η αρμοδιότητα των Γραφείων Σχεδίου Πόλεως περιορίζεται μόνο στην εφαρμογή των όρων δόμησης. Η ίδρυση των τόπων λατρείας των άλλων θρησκειών και δογμάτων από το άρθρο 1 του α.ν 1363/1938, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 1 του α.ν 1672/1939, χωρίς όμως την παρ.1 που έχει αντικατασταθεί από τη παρ.1 του άρθρου 41 του α.ν 1369/1938, και το άρθρο 1 του β.δ της 20.5/2.6.1939. Οι διατάξεις αυτές κάνουν διάκριση μεταξύ ναών και ευκτηρίων οίκων, διάκριση η οποία στερείται ουσιαστικού ερείσματος και έχει να κάνει μόνο με το μέγεθος του κτίσματος.⁹⁹ Σύμφωνα με αυτή τη διάκριση, για τους ναούς όλων των άλλων πλην της επικρατούσας θρησκείας, απαιτείται: α) αίτηση 50 τουλάχιστον οικογενειών γειτονικών μεταξύ τους, η οποία αφού υπογραφεί από τους αρχηγούς των οικογενειών, υποβάλλεται στην οικεία εκκλησιαστική αρχή

⁹⁹ Βλ. Μαρίνου Τ.-Τρωανού Σ., «Η ίδρυση ναών και ευκτηρίων οίκων», Α.Ε.Κ.Δ 21 (1966) 67 επ., ΣτΕ 995-6/1970.

,στον ορθόδοξο δηλαδή Μητροπολίτη ,β) η περιφέρεια στην οποία διαμένουν οι αιτούντες να βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από άλλο ομόδοξο ναό¹⁰⁰ , γ) βεβαίωση του γνήσιου των υπογραφών από την αστυνομική αρχή ,δ) άδεια του επιχώριου Μητροπολίτη (άρθρο 41 του α.ν 1369/1938) και ε) έγκριση από τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Για τους ευκτήριους οίκους απαιτείται: α) αίτηση των ενδιαφερομένων , η οποία «διά του ποιμένου αυτών» υποβάλλεται απ' ευθείας στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων ,β) βεβαίωση του γνησίου της υπογραφής των αιτούντων από το Δήμαρχο και γ) άδεια του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων .Εφ' όσον συντρέχουν οι προϋποθέσεις αυτές , χορήγηση της άδειας είναι υποχρεωτική για τη Διοίκηση ,τυχόν δε άρνησή της πρέπει να είναι ειδικώς αιτιολογημένη ,ώστε να είναι δυνατός ο ακυρωτικός έλεγχος ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας .Όπως γίνεται αντιληπτό οι παραπάνω διατάξεις είναι αρκετά ασαφείς γεγονός όσο και κατά την εφαρμογή τους. Κυρίως αντιδράσεις έχει προκαλέσει η εξάρτηση ίδρυσης ναού ή ευκτήριου οίκου από προηγούμενη άδεια της Διοίκησης και του επιχώριου ορθόδοξου Μητροπολίτη .Οι σχετικές νομοθετικές διατάξεις δε συμβιβάζονται με την ελευθερία της λατρείας. Η ελευθερία αυτή δεν μπορεί να εξαρτάται όπως δέχεται το Συμβούλιο της Επικρατείας ,από την έρευνα της Διοικήσεως «κατά πόσον υφίσταται πράγματι ανάγκη ανεγέρσεως ναού.»¹⁰¹ Στην έρευνα αυτή πρέπει η Διοίκηση να εξετάζει την ταυτότητα τόσο της δογματικής διδασκαλίας όσο και των αρχών διοικητικής οργάνωσης κ.τ.λ ανάμεσα σε ομάδα πιστών με υπάρχοντα ήδη ευκτήριο οίκο ή ναό και στους οπαδούς ενός θρησκευάματος ή δόγματος ,που ζητούν άδεια για ίδρυση νέου.¹⁰² Η συνδρομή του στοιχείου της ανάγκης εξαρτάται και από την ύπαρξη ενός ελάχιστου αριθμού οπαδών.¹⁰³ Η έρευνα αυτή και η σχετική απόφαση

¹⁰⁰ Το στοιχείο αυτό προστέθηκε από τη νομολογία του ΣτΕ [ΣτΕ 2264-2265/1964, 995-996/1970]στις προϋποθέσεις για την ίδρυση και των ευκτηρίων οίκων.

¹⁰¹ ΣτΕ 995/70 (Ολομ.), Σ.Τρωιανός ό.π σελ.86-7.ΣτΕ 867/76 (Ολομ.).

¹⁰² ΣτΕ 2231/1970 867 ,1640/1974 ,4636/1977 ,1351/1979.

¹⁰³ Έχει κριθεί ότι ο αριθμός των πέντε οπαδών είναι αρκετός ,ΣτΕ 881/1962.

ανήκουν αποκλειστικά στους ενδιαφερόμενους πιστούς και τις θρησκευτικές τους οργανώσεις και θα έπρεπε να διεξάγεται από αυτούς. Επιπλέον, δε συμβιβάζεται με τη θρησκευτική ελευθερία ο προληπτικός διοικητικός έλεγχος συνδρομής των προϋποθέσεων του άρθρου 13 για τη χορήγηση άδειας ιδρύσεως ευκτηρίου οίκου. Δεν διασώζεται ¹⁰⁴επομένως η συνταγματικότητα των εν λόγω διατάξεων παρά την έννοια που τους αποδίδει το ΣΤΕ (το οποίο ακυρώνει κατά κανόνα ως αναιτιολόγητη κάθε άρνηση χορηγήσεως άδειας ανεγέρσεως και λειτουργίας ευκτηρίου οίκου που άγεται ενώπιόν του.) Αντιρρήσεις έχει προκαλέσει και η εξάρτηση λειτουργίας ενός αλλόθρησκου ή ετερόδοξου τόπου λατρείας από την άδεια του ορθόδοξου Μητροπολίτη. ¹⁰⁵Τελικά το ΣΤΕ ¹⁰⁶έκρινε ότι η άδεια αυτή δεν έχει το χαρακτήρα εκτελεστής διοικητικής πράξης και επομένως στην ουσία αποτελεί απλή γνωμοδότηση, που δε δεσμεύει τη διοίκηση. Αν όμως ο Υπουργός χορηγήσει την άδεια παρά την αντίθετη γνωμοδότηση του Μητροπολίτη ¹⁰⁷, οφείλει να αιτιολογήσει ειδικά την απόφαση αυτή. Σε περίπτωση που συντρέχουν όλες οι παραπάνω προϋποθέσεις, η Διοίκηση είναι υποχρεωμένη να χορηγήσει την άδεια καθώς ο έλεγχος της έχει καθαρά διαπιστωτικό χαρακτήρα. Ο νόμος παρέχει δηλαδή στη Διοίκηση μόνο την αρμοδιότητα να εξακριβώσει τη συνδρομή όλων των απαραίτητων προϋποθέσεων, κάτω

¹⁰⁴ Π.Δ. Δαγτόγλου ό.π σελ.460.

¹⁰⁵ Βλ. Σαρμά, Η νομολογία του ΣΤΕ σελ.271, μία τέτοια συναρμοδιότητα της οικείας εκκλησιαστικής αρχής «ελάχιστα συνάδει προς τις σύγχρονες αντιλήψεις περί θρησκευτικής ελευθερίας.»

¹⁰⁶ ΣΤΕ 721/1969 Α.Ε.Κ.Δ 24.3 (1969) 23 επ.

¹⁰⁷ Προκειμένου να γίνει κατανοητό πόσο ατυχής είναι η εν λόγω ρύθμιση που απαιτεί γνωμοδότηση του Μητροπολίτη αρκεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα, που αφορά στη σφράγιση ευκτηρίου οίκου μαρτύρων του Ιεχωβά. Πρόκειται για την αποκαλυπτική απάντηση του Μητροπολίτη Άνθιμου (Φ.41/653/2.11.1990) προς το εκεί αστυνομικό τμήμα Ασφαλείας, στην οποία υποστηρίζει ότι: «Ο Χιλιασμός και οι οπαδοί του, που ονομάζονται μάρτυρες του Ιεχωβά δεν αποτελεί γνωστή θρησκεία, αλλά παναίρεση στρεφόμενη κατά του Χριστού και ειδικότερα κατά της Ορθοδοξίας. Οι σκοποί του Χιλιασμού είναι παραπλανητικοί και απατηλοί με επικάλυμμα θρησκευτικό που αποβλέπουν στην ίδρυση παγκόσμιου θεοκρατικού αλλοεθνούς βασιλείου, πιθανώς σιωνιστικής αφετηρίας και πέραν της προσηλυτιστικής του μανίας στρέφεται εναντίον του Έθνους μας, αρνούμενος την Εθνική σημαία και την ένοπλη στράτευση. Σημειώνουμε ότι χιλιαστικά έντυπα είναι τυπωμένα στη μακεδονική γλώσσα, που επιβεβαιώνει την στάση των χιλιαστών έναντι των εθνικών μας προβλημάτων.» Αντιλαμβανόμαστε πόσο «απροκατάληπτη» είναι μια τέτοια «γνώση των τοπικών συνθηκών» που επικαλούνται θεωρία και νομολογία.

από τις οποίες τελεί η ελεύθερη άσκηση της λατρείας .¹⁰⁸ Τέλος πρέπει να σημειωθεί πως αν με την αίτηση επιδιώκεται η άσκηση ιδιωτικής λατρείας ,η άδεια παρέχεται μόνο υπέρ των αιτούντων και των οικογενειών τους¹⁰⁹ , ενώ η Διοίκηση οφείλει να εξετάζει τη συνδρομή όλων αυτών των προϋποθέσεων και στην περίπτωση της άδειας μεταφοράς ευκτήριου οίκου που ήδη λειτουργεί γιατί έτσι μεταβάλλεται η πραγματική βάση ,στην οποία στηρίχτηκε η αρχική άδεια ιδρύσεως¹¹⁰ .

- **ΙΔΡΥΣΗ ΝΑΩΝ-ΕΥΚΤΗΡΙΩΝ ΟΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ:** Διαπιστώνουμε λοιπόν πως ενώ το Σύνταγμά μας κάνει λόγο για θρησκευτική ισότητα , ελευθερία όλων των γνωστών θρησκειών και την εξίσωσή τους με την «επικρατούσα θρησκεία», ο νόμος εξαρτά την ίδρυση ναών και ευκτήριων οίκων πλην αυτών της επικρατούσας θρησκείας , από προηγούμενη άδεια όχι μόνο από το κράτος αλλά και από την επίσημη εκκλησία της ορθόδοξης θρησκείας καθιστώντας έτσι της άσκηση της λατρείας των υπόλοιπων θρησκειών δυσχερέστερη από εκείνη της επικρατούσας .Και τούτο παρά τη δριμεία κριτική που έχει ασκηθεί από το μεγαλύτερο μέρος της θεωρίας το οποίο τάσσεται υπέρ της σύγχρονης ερμηνευτικής εκδοχής ,δηλαδή του τυπικού και διαπιστωτικού χαρακτήρα της αναγνώρισης «επικρατούσας θρησκείας» και που έχει υιοθετηθεί και από μέρος της νομολογίας κατώτερων πολιτικών δικαστηρίων¹¹¹ .Αντίθετα το ΣΤΕ στο ζήτημα της άδειας της επίσημης εκκλησίας για την ανέγερση ναού φάνηκε απρόθυμο έως τώρα να αποστασιοποιηθεί από την παραδοσιακή λογική της προνομιακής προστασίας της «επικρατούσας θρησκείας» ,αρκούμενο απλώς στη σχετικοποίηση της σημασίας της

¹⁰⁸ Γι αυτό δε συνιστά νόμιμη αιτιολογία για την απόρριψη αιτήσεως σχετικά με την ίδρυση τόπου λατρείας η επίκληση από τη διοίκηση παράνομων πράξεων των μελών της οικείας θρησκευτικής κοινότητας ,άσχετων όμως με την ελευθερία της λατρείας (ΣΤΕ 2484/1980).

¹⁰⁹ ΣΤΕ 996/1970.

¹¹⁰ ΣΤΕ 200/1974.

¹¹¹ Πλημ.Τριπ. 74/1981 και Ειρ.Πατρ. 261/1983 ,που έκρινε αντισυνταγματική την επιβολή υποχρεωτικής εισφοράς ,μέσω των αποδείξεων της ΔΕΗ ,για την ανέγερση ορθόδοξου ναού.

άδειας¹¹², ως απλώς γνωμοδοτικής και άρα μη δεσμευτικής για τον Υπουργό και με την επίκληση της γνώσης των θρησκευτικών συνθηκών από τους κατά τόπους Μητροπολίτες.¹¹³ Ανάλογες είναι, άλλωστε, οι επισημάνσεις στις οποίες έχουν προβεί, τόσο το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Απόφαση «Μανουσάκης και λοιποί κατά Ελλάδος», παρ. 47-49: «Το δικαστήριο κρίνει ότι το διάταγμα καθιστά αρμόδιο τον Υπουργό προκειμένου να εκτιμήσει την ύπαρξη μιας “πραγματικής ανάγκης” της αιτούσας θρησκευτικής κοινότητας για την ίδρυση ενός ναού Το δικαστήριο κρίνει ότι το σύστημα της άδειας δεν συμβιβάζεται με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ παρά μόνο στο μέτρο που αποσκοπεί να εξασφαλίσει έναν έλεγχο του Υπουργού για τη συνδρομή των τυπικών προϋποθέσεων Το ελληνικό κράτος χρησιμοποιεί τις δυνατότητες των παραπάνω διατάξεων κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επιβάλλει προϋποθέσεις αυστηρές ή και απαγορευτικές στην τέλεση της λατρείας ορισμένων μη ορθοδόξων θρησκευμάτων ...»), όσο και η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (Προτάσεις για Θέματα Θρησκευτικής Ελευθερίας, 22.2.2001, σελ. 7: «Προτείνεται η κατάργηση της ποινικοποίησης της ανέγερσης ή θέσης σε λειτουργία ναού ή ευκτήριου οίκου χωρίς άδεια. Ταυτόχρονα προτείνεται η κατάργηση του άρθρου ... που ορίζει τις προϋποθέσεις για την έκδοση της προβλεπόμενης άδειας προς ανέγερση ή λειτουργία ναών. Ως μοναδική προϋπόθεση θα έπρεπε να διατηρηθεί η πολεοδομική άδεια»). Όπως υπογραμμίζει η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, τέσσερα χρόνια μετά την έκδοση της παραπάνω απόφασης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου δεν έχει ακόμη εκδοθεί ψήφισμα της Επιτροπής Υπουργών που να επιβεβαιώνει την εκτέλεση της απόφασης από την Ελλάδα.

¹¹² Βλ. πόρισμα Συνηγόρου του Πολίτη αρ.πρωτ. αναφοράς 17422/20-11-2000 με θέμα τη λειτουργία ευκτήριου οίκου χωρίς ειδική άδεια .Συγκεκριμένα , έλαβε την από 20.11.2000 αναφορά του νομικού προσώπου «Αδελφότητα Εκκλησιών Πεντηκοστής» (αρ. πρωτ. 17422), σχετικά με την παραπομπή θρησκευτικών λειτουργιών της «Α΄ Αποστολικής Εκκλησίας της Πεντηκοστής» σε δίκη με την κατηγορία ότι έθεσαν σε λειτουργία ευκτήριο οίκο χωρίς να διαθέτουν τη σχετική άδεια (άρθρο 1 α.ν. 1363/38, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 1 α.ν. 1672/39).

¹¹³ Σωτηρέλης,ό,π σελ.121 επ.

iii) Προσηλυτισμός : α) Έννοια :Είναι η με αθέμιτα μέσα προσπάθεια διείσδυσης στη θρησκευτική συνείδηση του άλλου. Σύμφωνα με το άρθρο 13 παρ.2 εδ.γ' «ο προσηλυτισμός απαγορεύεται». Παρατηρούμε λοιπόν πως η απαγόρευση του προσηλυτισμού δεν κατευθύνεται πλέον¹¹⁴ μόνο κατά της επικρατούσας θρησκείας αλλά και κατά οποιασδήποτε άλλης θρησκείας ακόμη και υπέρ του ορθόδοξου δόγματος.¹¹⁵ Από την προσηλυτιστική δράση προστατεύεται όχι μόνο η επικρατούσα αλλά και όλες οι άλλες θρησκείες.¹¹⁶ Ο προσηλυτισμός είναι δράση με θρησκευτικό περιεχόμενο ,ανθρώπινη δράση με θρησκευτικούς σκοπούς και επιδιώξεις και αυτό που τον διακρίνει από τον απλό θρησκευτικό προσεταιρισμό και τον καθιστά παράνομη συμπεριφορά είναι η χρησιμοποίηση αθέμιτων μέσων .Επομένως ,με την έννοια του Συντάγματος , δεν διαπράττει προσηλυτισμό όποιος απλώς μεταπείθει έναν άλλον να αλλάξει θρησκευτικές πεποιθήσεις ή που απλώς τις διακηρύσσει και ομολογεί δημόσια την πίστη του .Η διακήρυξη αυτή αποτελεί άσκηση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως ,την οποία δεν περιορίζει η απαγόρευση του προσηλυτισμού. «Αθέμιτη» είναι η προσέγγιση εφόσον για τη μεταβολή της θρησκευτικής συνείδησης χρησιμοποιούνται διάφορες παροχές ή υποσχέσεις για παροχές υλικές ή ηθικές. Αθέμιτη είναι επίσης η κατάχρηση της απειρίας ή της εμπιστοσύνης ή η εκμετάλλευση της ανάγκης ,της πνευματικής αδυναμίας ή της κουφότητας του άλλου.¹¹⁷ Αθέμιτα είναι τα μέσα ,τα οποία θα συνιστούσαν εκβίαση ή απάτη ή αν με αυτά επεδιώκετο παράνομο περιουσιακό όφελος .¹¹⁸

¹¹⁴ Την απαγόρευση του προσηλυτισμού περιέλαβε πρώτο το Σύνταγμα του 1844 ύστερα από πρωτοβουλίες της Εκκλησίας της Ελλάδας την οποία παρενοχλούσε η συστηματική προπαγάνδα της Ευαγγελικής Εκκλησίας .Το άρθρο 1 του Σ του 1844 αναφέρει μεταξύ άλλων «...απαγορευόμενου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας ...»Από τότε σχετικές διατάξεις περιλαμβάνονται σε όλα τα ελληνικά συντάγματα.

¹¹⁵ ΑΠ 704 /88 ,ΤοΣ 1989 ,307.

¹¹⁶ ΑΠ 997/75.

¹¹⁷ Άρθρο 2 του ν.1672/1939

¹¹⁸ ΠΚ 385-386.

β) Προσηλυτισμός και επικρατούσα θρησκεία- νομολογία

: Παρά τη σαφή διατύπωση του Συντάγματος για γενική απαγόρευση του προσηλυτισμού, η νομολογία και μέρος της θεωρίας¹¹⁹ δε φαίνεται να απομακρύνονται από την παραδοσιακή θεώρηση της προνομιακότερης μεταχείρισης της επικρατούσας θρησκείας χωρίς καν να επιχειρηματολογούν συνεκτιμώντας τα νέα συνταγματικά δεδομένα. Η παραδοσιακή ιδεολογική πρόσληψη είναι ιδιαίτερα εμφανής στην αντιμετώπιση των συγκεκριμένων υποθέσεων του προσηλυτισμού. Η ενδεικτική απαρίθμηση των αποφάσεων του Αρείου Πάγου που ακολουθεί είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική. Ως προσηλυτισμός έχουν χαρακτηριστεί οι προσπάθειες : i) «διδασκαλίας εις την συνείδησιν μικροπωλητού ...με μόρφωσιν δημοτικού σχολείου ..δι' επιμόνου αναπτύξεως από τον αναιρεσείοντα ..θρησκευτικών δοξασιών ..και διά της παραδόσεως αιρετικού περιοδικού.»¹²⁰

ii) « εντέχνου διδασκαλίας εις τη συνείδησιν ποιμένος ,κατόχου μικράς εκπαιδεύσεως ..τον οποίον ο αναιρεσείων επεσκέπτετο εν τη οικία του και τω παρείχε δωρεάν διάφορα έντυπα...»¹²¹

iii) « αμέσου και εμμέσου διδασκαλίας εις τη θρησκευτικήν συνείδησιν από τον αναιρεσείοντα ...ο οποίος μεταβάς εις το χωρίον ...και επισκεφθείς και παραδίδων μετ 'επιμονής και φορτικότητος εις τους κατοίκους του ,όντας απαίδευτους και αγραμμάτους ...είτε δωρεάν είτε εις ευτελήν τιμήν...τα υπό της αιρέσεως του εκδεδόμενα έντυπα ..και παροτρύνων αυτούς διά καταλλήλου και εντέχνου επεξηγήσεως του περιεχομένου των ...»¹²²

iv) «διδασκαλίας εις την θρησκευτικήν συνείδησιν χριστιανής ορθοδόξου... από τον αναιρεσείοντα... με δωρεάν διανομή βιβλίων καθαρά προπαγανδιστικού της αίρεσης του Ιεχωβά

¹¹⁹ Αν.Μαρίνος « Η έννοια του θρησκευτικού προσηλυτισμού κατά το νέο Σύνταγμα ,ΕΛΛΔικ 1984 σελ.17 .

¹²⁰ ΑΠ 997/1975 Ποιν.Χρον ΚΣΤ' ΣΕΛ.380.

¹²¹ ΑΠ 1035/1975 Ποιν.Χρον.ΚΘ' ΣΕΛ.463 επ.

¹²² ΑΠ 238/1979 ΝοΒ 1979 σελ.1160 επ.

περιεχομένου και με διδασκαλίες ,διαφωτίσεις και επίμονες παραινέσεις και συμβουλές...»¹²³

ν) « μεταβολή της θρησκευτικής συνειδήσεως χριστιανής ορθόδοξης ...από τον αναιρεσειόντα ... ο οποίος την επισκέφθηκε ... και αφού της δήλωσε ότι της φέρνει ευχάριστα νέα της ζήτησε επιμόνως και πέτυχε να εισέλθει στην οικία της .Εκεί αρχικώς ανέπτυξε διάφορες άσχετες απόψεις για τον πολιτικό Πάλμε και τα ειρηνιστικά θέματα ,ακολουθώντας έβγαλε ένα βιβλίο με δοξασίες της θρησκευτικής του αιρέσεως ...τις οποίες ανέλυσε εντέχνως και με τρόπο που η παραπάνω ορθόδοξη χριστιανή δεν είχε πλήρη εποπτεία , προσφέροντας ταυτόχρονα σ' αυτήν διάφορα παρομοίου περιεχομένου βιβλία...»¹²⁴

Τέτοιες νομολογιακές λύσεις καταδεικνύουν πως ο Άρειος Πάγος εμμένει στην προνομιακή απαγόρευση του προσηλυτισμού μόνο κατά της επικρατούσας θρησκείας αλλά φαίνεται επίσης να παραγνωρίζει τη διαφορά της ελεύθερης διάδοσης θρησκευτικών ιδεών και προσηλυτισμού . Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που η νομολογία περί προσηλυτισμού έχει επικριθεί έντονα από τα διεθνή δικαστήρια.

-Υπόθεση Κοκκινάκη¹²⁵: Πρόκειται για Μάρτυρα του Ιεχωβά που είχε διωχθεί και καταδικαστεί με τον περιβόητο μεταξικό νόμο περί προσηλυτισμού (α.ν. 1363/38 και 1672/39). Ο Κοκκινάκης στη διάρκεια της ζωής του είχε διωχθεί, με το νόμο περί προσηλυτισμού, πάνω από 60 φορές και πέρασε πάνω από 6 χρόνια σε φυλακές και εξορίες. Ο Γάλλος δικαστής L.-E. Pettiti επεσήμανε ότι «η υπόθεση Κοκκινάκη έχει ειδική σημασία: Είναι η πρώτη πραγματική υπόθεση, ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, η οποία αφορά τη θρησκευτική ελευθερία, από την ίδρυσή του». Η υπόθεση

¹²³ ΑΠ 840/1986 ΝοΒ 1986 σελ.1260 επ.

¹²⁴ ΑΠ 740/1988 (υπόθεση Κονιδάρη ,ΝΘΠ/ΜΤΙ σελ.250.)

¹²⁵ Απόφαση της 7/12/1990 «Υπεράσπιση»1992 σελ.399 επ. η οποία παραπέμφθηκε για ερμηνεία στο ΕΔΔΑ (απόφαση 3/1992/348/421 της 25.5.1993 «δε θεμελιώνει τη χρήση μέσων αθέμιτου προσηλυτισμού ,δεν προβάλλει πειστικά υπέρτατη κοινωνική ανάγκη ,δε συνάδει με την αρχή της αναλογικότητας και τέλος δε κρίνεται απαραίτητο σε μια δημοκρατική κοινωνία για την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων.

αυτή έδωσε στο Δικαστήριο την ευκαιρία να εκφράσει σημαντικές σκέψεις και να θέσει γενικές αρχές για τη θρησκευτική ελευθερία. Ενδιαφέρουσα, για τον τρόπο λειτουργίας των οργάνων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, είναι η απόφαση της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης DH (97) 576, η οποία δημοσιεύτηκε στις 15-12-1997. Η Επιτροπή Υπουργών, που επιβλέπει την εφαρμογή των αποφάσεων του Δικαστηρίου, ζήτησε από την Ελληνική Κυβέρνηση να αναφέρει τα μέτρα που έλαβε ώστε να προληφθούν νέες παραβιάσεις παρόμοιου είδους με αυτή του Κοκκινάκη. Η απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης που παρατίθεται στην απόφαση, μεταξύ άλλων, αναφέρει: "... [οι δικαστικές αρχές] έχουν προσαρμόσει την ερμηνεία που δίνουν στην ελληνική νομοθεσία, στις απαιτήσεις που θέτει η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, έτσι ώστε οι δικαστικές αρχές να έχουν αναμιχθεί μόνο σε πολύ λίγες περιπτώσεις προσηλυτισμού, και καμία καταδίκη δεν έχει απαγγελθεί σε υπόθεση παρόμοια με την υπόθεση Κοκκινάκη".¹²⁶

γ) Νομοθετικά μέτρα κατά του προσηλυτισμού : Οι διατάξεις για τον προσηλυτισμό δε βρίσκονται στον Π.Κ αλλά σε δύο προγενέστερα νομοθετήματα ,στους α.ν 1363/1938 και 1672 /1939 που κατά τη νομολογία του ΑΠ διατήρησαν την ισχύ τους και μετά την εισαγωγή του ΠΚ.Ο νόμος προβλέπει σωρευτικά ποινή φυλακίσεως ,χωρίς καθορισμό ανώτατου ορίου και χρηματική ποινή .Επιπλέον, αν ο δράστης είναι Έλληνας του επιβάλλεται και αστυνομική επιτήρηση ενώ αν είναι αλλοδαπός απελαύνεται (άρθρο 4 του α.ν 1363/1938 σε συνδυασμό και με το 466 ΠΚ). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο προσηλυτισμός είναι έγκλημα τυπικό και επομένως είναι αδιάφορο το αν τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν ή όχι πρόσφορα για να επιτευχθεί ο σκοπός ,αν το παθητικό υποκείμενο της πράξης ήταν ή όχι δεκτικό προσηλυτισμού ,αν επήλθε το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα χωρίς να έχει σημασία η ιδιότητα των

¹²⁶ Μπ.Ανδρέουλος ηλεκτρονική επιθεώρηση για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

προσώπων και η σχέση που τα συνδέει.¹²⁷ Οι συνέπειες όμως της ασκήσεως του προσηλυτισμού δεν περιορίζονται στον ποινικό κολασμό αλλά εκτείνονται και στο χώρο της διοίκησης καθώς η έλλειψη προσηλυτιστικής δραστηριότητας των οπαδών μιας θρησκείας ανήκει σύμφωνα με τη νομολογία του ΣΤΕ¹²⁸ στις προϋποθέσεις της χορήγησης άδειας για ίδρυση ναού ,ευκτήριου οίκου κ.τ.λ. Η διοίκηση όμως θα πρέπει να είναι ιδιαίτερα φειδωλή στην επιβολή τέτοιων κυρώσεων λόγω της βαρύτητας τους και να λαβαίνει υπόψη της τη συνολική δραστηριότητα των μελών μιας θρησκευτικής κοινότητας .¹²⁹ Παράλληλα ,η διοίκηση έχει δικαίωμα να παίρνει και οποιοδήποτε άλλο προληπτικό μέτρο θεωρεί σκόπιμο για την παρεμπόδιση του προσηλυτισμού με την επιφύλαξη ότι τα μέτρα αυτά θα πρέπει να αποβλέπουν στην προστασία των οπαδών οποιασδήποτε γνωστής θρησκείας .

4.ΦΟΡΕΙΣ – ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.

Φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας είναι κατά κύριο λόγο φυσικά πρόσωπα ,τόσο οι ημεδαποί όσο και οι αλλοδαποί και οι ανιθαγενείς ενώ εισαγωγή εξαιρέσεων επιτρέπεται μόνο στις περιπτώσεις που προβλέπονται από το διεθνές δίκαιο. Θρησκευτική ελευθερία απολαμβάνουν και τα νομικά πρόσωπα και οι ενώσεις προσώπων με θρησκευτικούς σκοπούς .Όπως είναι αυτονόητο τα νομικά πρόσωπα δεν μπορεί να είναι φορείς της θρησκευτικής συνείδησης με την εσωτερική της κατεύθυνση ,μπορεί όμως να είναι φορείς της εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Όπως έχει ήδη αναφερθεί ,το δικαίωμα των ανηλίκων ασκείται από τους γονείς στα πλαίσια της γονικής μέριμνας.

¹²⁷ Σ.Τρωιανός ό.π σελ.98 -100

¹²⁸ Ενδεικτικά ΣΤΕ 995/1970

¹²⁹ ΣΤΕ 1169/1961

5. ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

5.1 Αμυντικό περιεχόμενο: Η θρησκευτική ελευθερία αναπτύσσει κατ' αρχήν αμυντική αξίωση, δηλαδή αξίωση αποχής από οποιαδήποτε ενέργεια περιέχει διάκριση οφειλόμενη στις θρησκευτικές διακρίσεις όπως προκύπτει από τη διακήρυξη της θρησκευτικής ισότητας του 13 παρ.1 εδ.β και 5 παρ.2 εδ.β. Ως αμυντικό δικαίωμα έχει απόλυτο χαρακτήρα και στρέφεται *erga omnes*. Αποδέκτες της ενέργειάς του είναι η κρατική αλλά και η ιδιωτική εξουσία, ανεξάρτητα δηλαδή και αδιάκριτα από την πηγή του κινδύνου. Η διαπροσωπική αυτή ενέργεια, η «αυτοδίκαιη» τριτενέργεια¹³⁰ βρίσκει και ειδική συνταγματική θεμελίωση πέραν της γενικής του 25 παρ.1 εδ.γ, από την ίδια τη λεκτική τους διατύπωση στα άρθρα 5 παρ.2 εδ.γ και 13 παρ.1 τα οποία κάνουν λόγο για «απόλυτη προστασία» και «απαραβίαστη» ελευθερία θρησκευτικής συνειδήσεως. Προκύπτει επομένως πως για το συντακτικό νομοθέτη είναι αδιάφορο αν η απειλή προέρχεται από την ιδιωτική ή δημόσια εξουσία. Το Σύνταγμα υποχρεώνει όχι μόνο το κράτος αλλά και τον καθένα να σέβεται δηλαδή να μην προσβάλλει τη θρησκεία και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του άλλου.

5.2 Προστατευτικό περιεχόμενο: Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας όπως κατοχυρώνεται στο Σύνταγμά μας έχει και προστατευτική διάσταση. Φορέας της προστατευτικής αξίωσης είναι κάθε άνθρωπος χωρίς καμία διάκριση. Η αξίωση αυτή του δικαιώματος στρέφεται προς την κρατική εξουσία η οποία οφείλει να προστατεύει τη θρησκευτική ζωή λαμβάνοντας όλα τα απαραίτητα νομοθετικά μέτρα την εφαρμογή των οποίων θα διαφυλάσσουν η εκτελεστική και δικαστική εξουσία. Η προστατευτική υποχρέωση του κράτους προκύπτει όχι μόνο από τις γενικές διατάξεις (άρθρα 2 παρ.1 και 25) αλλά και από τη διάταξη του άρθρου 5 παρ.2. Αυτή η έκφραση του

¹³⁰ Βλ. Α.Γ Δημητρόπουλου, ό.π σελ.1245.

δικαιώματος δεν αναπτύσσει διαπροσωπική ενέργεια ,όπως άλλωστε συμβαίνει και σε όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα ,καθώς κάθε ιδιώτης οφείλει να σέβεται τα δικαιώματα του συνανθρώπου του όχι όμως και να τα προστατεύει . Ίσως στο πλαίσιο της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης μπορεί ο κοινός νομοθέτης να αξιώσει την ενεργοποίηση των συνανθρώπων για την προστασία της ανθρώπινης ζωής.¹³¹

6.ΓΕΝΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

6.1 Γενική σχέση –οριοθετήσεις : Όπως είναι γνωστό ,στα πλαίσια της γενικής(κυριαρχικής και διαπροσωπικής) σχέσης , το δικαίωμα δεν περιορίζεται ,δε συρρικνώνεται το γενικό του περιεχόμενο, απλά οριοθετείται ,προσδιορίζονται τα ανώτατα όρια άσκησης του δικαιώματος με τη χρήση καθολικών ρητρών ,όπως αυτές προσδιορίζονται στα άρθρα 5 παρ.1 και 25. Η άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας αποτελεί μερικότερη έκφανση της ανάπτυξης της προσωπικότητας. Επομένως , η άσκησή της είναι ελεύθερη εφόσον όμως δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη ενώ η καταχρηστική άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας απαγορεύεται. Πέραν της γενικής εφαρμογής των καθολικών ρητρών , το άρθρο 13 στην παράγραφο 2 επαναλαμβάνει ειδικά τη ρήτρα των χρηστών ηθών και στην παράγραφο 4 τη ρήτρα υπακοής στους νόμους.

- i) **η ρήτρα των χρηστών ηθών:** Η εν λόγω ρήτρα επαναλαμβάνεται στο άρθρο 13 παρ.2 πέραν της γενικής πρόβλεψής της στο άρθρο 5 παρ.1 αναφορικά με την άσκηση της λατρείας .Η ρήτρα αυτή δεν συνιστά περιορισμό της ελεύθερης άσκησης της λατρείας αλλά οριοθέτηση της άσκησής της .
- ii) **η ρήτρα υπακοής στους νόμους :** Η διάταξη του άρθρου 13 παρ .4 επαναλαμβάνει τη γενική ρήτρα της νομιμότητας ως επιταγή απευθυνόμενη προς τους φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας .Οι έννομες υποχρεώσεις δηλαδή που ισχύουν για όλους ,ισχύουν και για τους οπαδούς και τις οργανώσεις οποιασδήποτε θρησκείας .

¹³¹ Α.Γ Δημητρόπουλος ,ό.π σελ.125 -6.

Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν αποτελούν λόγο απαλλαγής από τις υποχρεώσεις προς το κράτος και της συμμόρφωσης προς τους νόμους. Ο φορολογούμενος για παράδειγμα δεν μπορεί να αρνηθεί την καταβολή φόρου με την αιτιολογία ότι το έσοδο του φόρου αυτού χρησιμοποιείται για τη χρηματοδότηση πολιτικής ασυμβίβαστης με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις .¹³² Αλλά ούτε αντίστροφα επιτρέπεται στον φορολογούμενο να αρνηθεί την καταβολή φόρου με την αιτιολογία ότι το φορολογικό εισόδημα χρησιμοποιείται για επιχορήγησης θρησκευτικών σκοπών. Με άλλα λόγια , οι γενικής ισχύος νόμοι(τυπικοί ή ουσιαστικοί) εφαρμόζονται και στο πλαίσιο της θρησκευτικής ζωής. Η εξουσιοδότηση αυτή που απευθύνεται στο νομοθέτη μέσω της εν λόγω διάταξης δεν του παρέχει τη δυνατότητα εισαγωγής περιορισμών του περιεχομένου της θρησκευτικής ελευθερίας .Ούτε επιτρέπεται επιβολή τέτοιων περιορισμών ή υποχρεώσεων με ατομική απλώς διοικητική πράξη .

- **Αντιρρησίες συνείδησης :** Ζήτημα με μεγάλη και πρακτική σημασία είναι αυτό της υποχρεωτικής στράτευσης όπως προβλέπεται στο άρθρο 4 παρ. 6 του Συντάγματος και πιο συγκεκριμένα αν οπαδός κάποιας θρησκείας μπορεί να απαλλαγεί από τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Κατ' αρχάς , το άρθρο 4 παρ.4 ορίζει πως φορείς αυτής της υποχρέωσης είναι όλοι οι Έλληνες που μπορούν να φέρουν όπλα. Προκειμένου να συμβάλλουν στην άμυνα της χώρας γενικά. Το άρθρο 4 παρ.6 σε συνδυασμό με το 13 παρ.4 δεν απαγορεύει στο νομοθέτη να προβλέψει την άοπλη θητεία για τους αντιρρησίες συνείδησης και μάλιστα τόσο για θρησκευτικούς όσο και κοσμοθεωριακούς /ηθικούς λόγους.¹³³ Με την αναθεώρηση του 2001 τέθηκε ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 4 κατά την οποία « η διάταξη της

¹³² ΕΣΔΑ 10358/83 ΤΗΣ 15.12.1983 ΚΑΙ 10295/83 ΤΗΣ 14.10.1983.

¹³³ ΣΤΕ 526 /2001 .αντίθετη γνώμοδ. 699/91 Του ΝΣΚ

παραγράφου 6 δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο¹³⁴ η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών ...(εναλλακτική θητεία) από όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την εκτέλεση ένοπλης ή γενικά στρατιωτικής υπηρεσίας .»Η ΕΣΔΑ δεν κατοχυρώνει στο άρθρο 9 περί θρησκευτικής ελευθερίας δικαίωμα αρνήσεως στράτευσης για λόγους συνειδήσεως .Από τη στιγμή όμως που ο νόμος επιτρέπει την άοπλη θητεία στους αντιρρησίες θρησκευτικής μόνο συνειδήσεως έμμεσα παραβιάζει την αρνητική θρησκευτική ελευθερία.¹³⁵

7.ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

- i) **Ειδικές σχέσεις** :Η θρησκευτική ελευθερία υπόκειται σε περιορισμούς ,που προκύπτουν από την άσκηση του δικαιώματος στους μερικότερους χώρους των διαφόρων θεσμών και έννομων σχέσεων δημοσίου ή ιδιωτικού δικαίου. Σε κάθε περίπτωση ,(είτε ρητοί είτε μη ρητοί) οι περιορισμοί αυτοί είναι συνταγματικοί .Όσοι δεν προβλέπονται ρητά θα πρέπει να υπακούουν στον κανόνα της αιτιώδους συνάφειας μεταξύ δικαιώματος και θεσμού.(Οι μη ρητά προβλεπόμενοι περιορισμοί αναπτύχθηκαν στους οικείους τόπους ,βλ.ανωτ.).
- ii) **Απαγόρευση προσηλυτισμού**: Όπως έχει ήδη αναφερθεί ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. Είναι μια ειδικά απαγορευόμενη μορφή θρησκευτικής δράσης .Επομένως η απαγόρευσή του δε συρρικνώνει το γενικό περιεχόμενο του δικαιώματος αλλά ρυθμίζει συμπεριφορά που βρίσκεται πέρα από το γενικό περιεχόμενο της

¹³⁴ Ο νόμος 731/1977 εισήγαγε τη δυνατότητα άοπλης θητείας ,αργότερα αντικαταστάθηκε από το νόμο 1763/1988 ενώ πολιτική κοινωνική υπηρεσία προτείνεται ως εναλλακτική από τον νόμο 2510/1997.

¹³⁵ Στις 9/4/1989 η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης ψήφισε σύσταση (87/8 περί αντιρρήσεως συνείδησης στην υποχρεωτική στρατιωτική θητεία) που εγγυάται το δικαίωμα καθενός αντιρρησία συνείδησης (όχι μόνο θρησκευτικής) σε άοπλη και κατ αρχήν πολιτική θητεία.

θρησκευτικής ελευθερίας .Αποτελεί λοιπόν οιονεί περιορισμό. Η απαγόρευση του προσηλυτισμού με απλό νόμο έστω κι αν δεν προβλεπόταν στο Σύνταγμα ,ακριβώς διότι δεν περιορίζει τη θρησκευτική ελευθερία. Η απαγόρευση του προσηλυτισμού βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία και εμπεριέχεται στο περιεχόμενο των γενικών ρητρών. Απλά αυτονομήθηκε λεκτικά και ρυθμίζεται σε ειδική διάταξη.

iii) Η επιβολή όρκου : Η επιβολή όρκου αυτή καθ εαυτήν αποτελεί συρρίκνωση του περιεχομένου της θρησκευτικής ελευθερίας ,πρόκειται δηλαδή για περιορισμό. Η ελευθερία του όρκου ανήκει στη θρησκευτική ελευθερία αφού ο καθένας είναι ελεύθερος να ορκισθεί εφόσον και αν ο ίδιος το επιθυμεί .Εντούτοις , ο συντακτικός νομοθέτης επιτρέπει την επιβολή όρκου μέσω του κοινού νομοθέτη ,επιτρέπει δηλαδή τον εξαναγκασμό σε συγκεκριμένη θρησκευτικής φύσης συμπεριφορά. Αποτέλεσμα της φύσης της επιβολής του όρκου ως περιορισμού είναι ότι με την κοινή νομοθεσία επιβολή όρκου θα ήταν αντισυνταγματική αν δεν υπήρχε συνταγματική πρόβλεψη.

III . Συμπέρασμα:

Η θρησκευτική ελευθερία από την αρχαιότητα διαπότιζε κάθε έκφανση της ζωής του ανθρώπου (και την διαποτίζει μέχρι σήμερα) και αποτέλεσε προπομπό για τη διεκδίκηση των υπόλοιπων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στην Ελλάδα , για πρώτη φορά θεσπίστηκε στα επαναστατικά συντάγματα με παράλληλη αναγνώριση «επικρατούσας θρησκείας» τη θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως ,η ελευθερία της ασκήσεως της θρησκείας σφραγίζουν και καθορίζουν τη συμπεριφορά του ανθρώπου είτε πρόκειται για ενδιάθετη πίστη είτε για εξωτερική της. Σήμερα το Σύνταγμα μας στο άρθρο 13 σε συνδυασμό με το άρθρο 5 παρ.2 διευρύνει τα όρια προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας προωθώντας τη χαλάρωση των σχέσεων εκκλησίας –κράτους αποσυνδέοντας τη θρησκευτική ελευθερία από την καθιέρωση «επικρατούσας θρησκείας».

Παρά όμως την προσπάθεια του συντακτικού νομοθέτη για εξίσωση όλων των γνωστών θρησκειών ,μέρος της νομολογίας και της θεωρίας παραμένουν δέσμιοι της παραδοσιακής θεώρησης και αντιμετωπίζουν προνομιακότερα την επικρατούσα θρησκεία ερμηνεύοντας όλα τα σχετικά ζητήματα υπό το πρίσμα αυτής. Επομένως ,σκόπιμο είναι να προωθηθεί και να υποστηριχθεί η απεξάρτηση της θρησκευτικής ελευθερίας από την ορθόδοξη χριστιανική λατρεία καθώς κάτι τέτοιο αντιβαίνει στο περιεχόμενό της και δε συμβιβάζεται με το Σύνταγμα , ούτε ανταποκρίνεται στις ανάγκες της εποχής που απαιτούν την ευρύτερη δυνατή ανάγνωση της θρησκευτικής ελευθερίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η θρησκευτική ελευθερία μνημονεύεται ρητά στο Σύνταγμα στο άρθρο 13 ενώ συμπληρώνεται από τα άρθρα 5 παρ.2 και 2 παρ.1. Αναλύεται σε δύο μερικότερες ελευθερίες : την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως (13 παρ.1 Σ) και την ελευθερία της λατρείας (13 παρ.2 Σ) από τις οποίες εκπορεύονται επιμέρους δικαιώματα που διαποτίζουν κάθε έκφανση της ζωής του ανθρώπου. Η θρησκευτική ελευθερία ανήκει σε όλα τα φυσικά ,ακόμα και στους αλλοδαπούς , και νομικά πρόσωπα ενώ όπως κάθε θεμελιώδες δικαίωμα, οριοθετείται (με τις γενικές ρήτρες των άρθρων 5 παρ.1 και 25 οι οποίες επαναλαμβάνονται στο άρθρο 13) και υπόκειται σε περιορισμούς ρητά ή μη ρητά προβλεπόμενους στο Σύνταγμα. «Επικρατούσα θρησκεία» είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού όπως ορίζεται στο άρθρο 3 του Συντάγματος ,ορισμός που σήμερα έχει απλώς τυπικό και διαπιστωτικό χαρακτήρα. Παρά τις διακηρύξεις ,όμως ,του Συντάγματος για αποδέσμευση της θρησκευτικής ελευθερίας από την επικρατούσα θρησκεία , η σχέση τους παραμένει έντονη και η προνομιακότερη μεταχείρισή της σε σχέση με τις άλλες «γνωστές» θρησκείες αποτελεί καθεστώς στην πλειοψηφία των ελληνικών δικαστηρίων.

SUMMARY

Religious freedom is mentioned in our constitution explicitly in the article 13C , and it is completed by the articles 5§2 C and 2§1 C. It is regarded as two partial liberties :the liberty of religious consciousness (13§1 C) and the liberty of worship (13§2) from which arise other specific liberties .All these affect each and every other aspect of our life. Religious freedom belongs to all people , even to foreigners ,and to legal entities. As each fundamental right , it s determined (by the general terms of the articles 5§ 1 and 25 which are repeated in article 13 ,)and it s restricted clearly or not by the Constitution . “The prevalent religion” is the religion of the East Orthodox Church of Christ as it’s mentioned in the article 3 C. This article has a simply typical and ascertained character .Beyond all these declarations of the Constitution ,the distance among the religious freedom and the prevalent religion ,their relation is intense. Its preferential treatment in relation with the other “known” religions is a common practice in the majority of the greek courts.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνόπουλος Ν, Η νομολογία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής των Δικαιωμάτων του ανθρώπου, ΕΔΔΔ 9 (1965)
- Βαβούσκος Κ. , Η Εκκλησία της Ελλάδος κατά το νέον Σύνταγμα και τον νέον αυτής Καταστατικόν Χάρτην , Αρμ.32 (1978)
- Βαβούσκος Κ. , Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου , 1986
- Βλάχος Α. , Η ανάγκη της καταργήσεως του όρκου , ΝοΒ 19 (1971)
- Δαγτόγλου Π.Δ. , Συνταγματικό Δίκαιο ,Ατομικά Δικαιώματα Α', 2005
- Δημητρόπουλος Α.Γ , Συνταγματικά Δικαιώματα ,Γενικό μέρος ,Τομ. Γ'-Ημίτομος Ι,2005
- Δημητρόπουλος Α.Γ ,Συνταγματικά Δικαιώματα ,Ειδικό μέρος ,Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου τομ.ΙΙΙημ.Β', Αθήνα 2005
- Ηλιοπούλου –Στράγγα Τζ. «Θρήσκευμα και ταυτότητες :Συνταγματικές όψεις» ,ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ ,2-9-2001
- Κονιδάρης Ι.Μ ,Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου ,2000
- Μάνεσης Αρ. , Η συνταγματική προστασία της ελευθερίας κυκλοφορίας εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη ,ΤοΣ 3,1977
- Μαρίνος Α. , Η θρησκευτική ελευθερία ,1972
- Μαρίνος Α., Η έννοια του προσηλυτισμού κατά το νέο Σύνταγμα, Ελλ.Δικ. 1984.
- Μαρίνος Α.-Τρωιανός Σ.,Η ίδρυσις ναών και ευκτήριων οίκων, ΑρχΕκΚανΔ ΚΑ' (1966)
- Μαρίνος Α. Νομιμότης και κανονικότης :Έννομος τάξις της Πολιτείας και έννομος τάξις της Εκκλησίας ,1987
- Παναγόπουλος Θ. , Η θρησκευτική ελευθερία κατά το ισχύον Σύνταγμα ,Χαριστήριον Γ.Μ.Παπαχατζή ,1989
- Σαλάχας Λ. ,Η νομική θέσις της Καθολικής Εκκλησίας εν τη ελληνική επικράτεια ,1974
- Σαρμάς Ι.Δ ,Η νομολογία του ΣΤΕ

- Σγουρίτσας Χ., Ελευθερία της λατρείας και συνταγματικοί περιορισμοί , ΕΕΝ (1954)
- Σγουρίτσας Χ. , Συνταγματικόν Δίκαιον ,τομ.Β' τεύχος Α'
- Σωτηρέλης Γ.Χ , Θρησκεία και εκπαίδευση ,κατά το Σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση : από τον κατηχισμό στην πολυφωνία, 1993
- Τρωιανός Σ ,Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου ,Αθήνα ,1984
- Τρωιανός Σ , Χρυσογόνος Κ. , Κουκιάδης Ι. ,Κονιδάρης Ι. ,Παπαστάθης Χ., Κυριαζόπουλος Κ. ,Ακανθόπουλος Πρ. Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία, 2000

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΣτΕ 2058/1957. το δόγμα της Εκκλησίας των Χριστιανών Αδελφών αποτελεί γνωστό δόγμα, Πρωτ.Αθ.2060/1969 ΝοΒ(18)1970 σελ.183 επ. ,κατά την οποία δε συνιστά γνωστή θρησκεία ο τεκτονισμός ,ΣτΕ 2139/1975 (Ολομ.) ΤοΣ 1976 σελ.240.Οι προχειρισθέντες σε θρησκευτικούς λειτουργούς της εκκλησίας των διαμαρτυρομένων Αντιβεντιστών της Έβδομης Ημέρας πρέπει να διαγράφονται από την εφεδρεία των οπλιτών ,δεδομένου ότι το δόγμα τους συνιστά θρησκεία γνωστή ,ΣτΕ 2105/1975(Ολομ.) Το δόγμα των μαρτύρων του Ιεχωβά συγκεντρώνει τις προϋποθέσεις της γνωστής θρησκείας ,Εφ.Αθ.1190/1987, συνιστά γνωστή θρησκεία το δόγμα των Μεθοδιστών ,ΣτΕ 756/1952,2274/1962, γνωστή θρησκεία αποτελεί και το δόγμα των Ευαγγελιστών ΣτΕ 851/1961,ΣτΕ 2105-2106 και 2139/1975 ,ΕΑ 1190/87 , ΑΠ 1107/1985,ΑΠ421/1991,ΠλημΤριπ.74/2981.Ειρ.Πατρ.261/1983,ΑΠ 997/1975,ΑΠ1035/1975,ΑΠ238/1979,ΑΠ840/1986,ΑΠ704/1988,Α Π 1304/1982 , ΣτΕ 526 /2001,ΕΣΔΑ 10358/83 ΤΗΣ 15.12.1983 και 10295/83 της14.10.1983 , ΠΠρΗρ272/1984,ΠρΑθ.5148/1986,ΠΠρΙ 92/1987 και ΠΠρΗρ 87/1986,ΣτΕ 2105/1975,ΣτΕ 2106/1975,ΣτΕ 2139/1975,ΣτΕ 2484/1980,ΣτΕ 4260/1985,ΣτΕ 1747/1988,ΣτΕ 4260/1985,ΣτΕ 2111/1988,ΣτΕ 3601/1990,ΣτΕ 1354/1991, ΣτΕ 2281/2001 (Ολομ.) , ΣτΕ 2284/2001, (ολομ.),ΣτΕ 2285/2001 ,(Ολομ.) ,ΣτΕ 2282/2001 (Ολομ.), ΣτΕ 2286/2001, (Ολομ.),ΣτΕ 2279/2001, (Ολομ.) ,ΣτΕ 2283/2001(Ολομ.) , ΣτΕ 260/1948,814-815 και 853/1949 , 4045/1983που έκρινε αντισυνταγματικές τις διατάξεις του ν.1256/1982 ,με τις οποίες εισάγεται κώλυμα για τους εφημέριους της Εκκλησίας της Ελλάδος να διατηρήσουν παράλληλα και τη θέση του εκπαιδευτικού λειτουργού που τυχόν κατέχουν συγχρόνως,ΣτΕ 1417/1949 ,Διοικ.Εφ.Αθ.299/1988 ,υπόθεση άθεου/αλλόθρησκου δασκάλου ,ΣτΕ 2264-2265/1964, 995-996/1970, προϋποθέσεις για την ίδρυση και των ευκτηρίων οίκων ,ΣτΕ 995/70 (Ολομ.), ΣτΕ 2231/1970 867 ,1640/1974 ,4636/1977 ,1351/1979 ,ΣτΕ 881/1962 ,ΣτΕ 200/1974,Πλημ.Τριπ. 74/1981 και Ειρ.Πατρ. 261/1983 ,που έκρινε αντισυνταγματική την επιβολή υποχρεωτικής εισφοράς ,μέσω των αποδείξεων της ΔΕΗ ,για την ανέγερση ορθόδοξου ναού, ΑΠ 997/1975 ,ΑΠ 1035/1975 , ΑΠ 238/1979 ,ΑΠ 840/1986 ,ΑΠ 740/1988 (υπόθεση Κονιδάρη .),απόφαση 3/1992/348/421 της 25.5.1993 ΕΔΔΑ , ΣτΕ 995/1970 , ΣτΕ 1169/1961, ΣτΕ 3533/1986 (Τμ.Γ') (υπόθεση χιλιάστριας φιλόλογου.),ΣτΕ(Τμ.Γ')194/1987,(υπόθεση άθεου φοιτητή), Διοικ.Εφ.Αθ.2702/1987 (υπόθεση καθολικής νηπιαγωγού).

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

ν.281/1914 και β.δ 864/1960 (σύσταση και λειτουργία θρησκευτικών σωματείων),ν.4862/1931 , α.ν 1363/1938 και α.ν 1672 /1939 (απαγόρευση προσηλυτισμού) , 1369 /1938 και β.δ 20.5/2.6.1939 (ίδρυση τόπων λατρείας) , ν.2241/1952 (οικονομικός έλεγχος των θρησκευτικών σωματείων)α.ν 125/1967 (σωφρονιστικός κώδικας) ,ν.590/1977 (Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος) , Οδηγίες ΥΠΕΠΘ Φ.077/Λ/2737/15.11.79,Γ1/1/1/2.1.1990,Γ2/3887/19.10.1990 ,ΥΠΕΠΘ Φ.077/Λ/2737/15.11.79., Π.Δ 390/1990,Π.Δ 392,393/1990 (αφορούν στην απαλλαγή μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών) , (ΥΠΕΠΘ-Γ2/8904/ 29-11-1995). Ειδικά για τους μαθητές - Μάρτυρες του Ιεχωβά, άλλη ερμηνευτική εγκύκλιος ορίζει ότι τόσο οι ίδιοι όσο και τα παιδιά τους ακολουθούν το εν λόγω δόγμα (ΥΠΕΠΘ - Γ1/1/2-1-1990) ,ν.682/1977 «περί ιδιωτικών σχολείων γενικής εκπαίδευσης και σχολικών οικοτροφείων ,όπως τελικά τροποποιήθηκε με τον ν.1566/1985 «δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις.» ,ν.1700/1987 (περί εκκλησιαστικής περιουσίας) ,ν.δ 127/1969 ,ν 1599/1986 , ν.1988/1991 ,ν. 2472/1997 ,π.δ 201/1998 (Σχέσεις κράτους πολίτη ,καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας και άλλες διατάξεις).

ΛΗΜΜΑΤΑ: θρησκευτική ελευθερία , θρησκευτική συνείδηση ,λατρεία ,προσηλυτισμός, θρησκεία , όρκος, επικρατούσα θρησκεία ,ανεξιθρησκία ,γνωστή θρησκεία , θρησκευτική ισότητα.